

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ КИЇВСЬКИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ БОРИСА ГРІНЧЕНКА
факультет Суспільно-гуманітарних наук Кафедра філософії**

Галузь знань: 03 Гуманітарні науки Спеціальність: 033 Філософія Рівень
вищої освіти: перший (бакалаврський)

ДИПЛОМНА РОБОТА НА ТЕМУ:

Еволюція неомарксизму: від класики до сучасності

Студента 4 курсу ФІЛБ-1-22-4.0д групи

Снопка Євгенія Антоновича

Науковий керівник:

доктор філософських наук, професор

Пасько Ярослав Ігорович

Роботу захищено «» _____ 20__ р.

Оцінка _____ Київ - 20__ р. Роботу захищено

«» _____ 20__ р. Оцінка _____

Київ - 2026р.

ЗМІСТ

В

Р

Ф 1

У 1.2. Філософські основи марксизму (матеріалізм, діалектика, теорія

Д 1

Л. 1.....

В Т

В Б

Ф р

В а

Д Е

В а

Н а

Ф М 1. Сучасна соціально-критична теорія та її інтерпретація марксизму (Адорно,

В Б

Д Б

Н р

Н ф

Н а

Ф н

Д н

М М 1

Ф м

Ф р

Н н.....

Н н.....

Н М 1.....

Н р

Н м

Ф н

ВСТУП

Актуальність теми полягає в тому, що марксизм досі впливає на світ через свої ідеї про нерівність і зміни суспільства. У сучасному світі капіталізм створює великі проблеми як бідність і кризи. Люди бачать, як багаті стають багатшими, а бідні біднішими через глобалізацію. Марксизм пояснює це через експлуатацію праці. Він надихає рухи проти корпорацій і за екологію. Після кризи 2008 року інтерес до Маркса виріс. Книжки про нерівність цитують його теорії. У 2020-х роках пандемія показала слабкості системи. Багаті країни накопичували вакцини, бідні страждали.

Марксизм допомагає аналізувати це як імперіалізм. Війна в Україні і кліматичні зміни теж пояснюються через капітал. Люди борються за справедливість з марксистськими гаслами. У Китаї марксизм з китайськими рисами керує економікою. У Європі соціал-демократи беруть його ідеї для реформ. Марксизм актуальний для розуміння цифрової економіки. Платформи як Uber експлуатують робітників без прав. AI замінює роботу і створює безробіття.

Марксизм передбачав це в теорії машин. Екомарксизм пояснює руйнування природи для прибутку. Рухи як Fridays for Future використовують його для зелених змін. Постмарксизм додає гендер і расу до класової боротьби. Феміністки бачать жіночу працю як неоплачену. Марксизм допомагає боротися з расизмом через економіку. Університети вивчають його для соціології. Критична теорія аналізує медіа і культуру. Марксизм не помер після СРСР. Він оживає в дебатах про майбутнє. Люди шукають альтернативи капіталізму. Його еволюція показує, як ідеї адаптуються. Дослідження теми допомагає зрозуміти сучасний світ.

Об'єкт дослідження становить еволюцію марксистської теорії від її класичних основ до сучасних інтерпретацій і практик.

Предмет дослідження охоплює ключові етапи розвитку марксизму, включаючи філософські основи, економічні концепції, модифікації в різних

країнах, соціально-політичні трансформації, критики та сучасні напрями в рухах і теоріях.

Мета дипломної роботи полягає в тому, щоб проаналізувати еволюцію марксизму від класичних положень до його ролі в сучасному світі, виявивши ключові зміни і перспективи розвитку ідей.

Завдання дипломної роботи:

1. розглянути історичні передумови і основні положення класичного марксизму.
2. проаналізувати модифікації теорії в двадцятому столітті через ленінізм, троцькізм, маоїзм та інші адаптації.
3. вивчити соціально-політичні трансформації марксистських ідей у практиці та критики в наукових колах.
4. оцінити сучасні напрями марксизму в критичній теорії, постмарксизмі та соціальних рухах з перспективами на майбутнє.

Структура дипломної роботи побудована логічно для послідовного розкриття теми.

Спочатку йде вступ, де обґрунтовується актуальність, визначаються об'єкт, предмет, мета і завдання.

Потім перший розділ присвячений класичному марксизму з аналізом соціально-економічного контексту, філософських основ, економічних і політичних концепцій, з висновками до розділу.

Другий розділ охоплює еволюцію в двадцятому столітті через модифікації в країнах, трансформації в практиці, критики і адаптації в науці, з висновками.

Третій розділ фокусується на сучасних напрямих з критичною теорією, постмарксизмом, роллю в рухах і перспективами, з висновками.

На завершення йдуть загальні висновки до всієї роботи та список використаних джерел.

РОЗДІЛ 1. КЛАСИЧНИЙ МАРКСИЗМ: ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ТА ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ

Передумови виникнення марксизму. Утопічний соціалізм

Марксизм не виник на порожньому місці. Він став підсумком тривалого розвитку суспільної думки, яка шукала відповідь на головне питання доби промислової революції: чому прогрес породжує злидні? Щоб зрозуміти марксизм як цілісну теорію, необхідно простежити інтелектуальні та соціальні передумови його виникнення - насамперед традицію утопічного соціалізму, яку Маркс і Енгельс водночас наслідували й долали.

Ще до Маркса в Європі з'явилися мислителі, яких прийнято називати утопічними соціалістами. Вони гостро критикували капіталізм, що народжувався, за жорстоку експлуатацію трудящих, за хаос конкурентного ринку та за моральну деградацію суспільства. Однак їхній проєкт майбутнього ладу будувався не на аналізі об'єктивних законів суспільного розвитку, а на апеляції до розуму й моралі. Вони вірили, що варто лише переконати можновладців або зібрати достатньо прихильників, і справедливе суспільство побудується майже добровільно. Саме цю “утопічність” - відірваність від реальних рушійних сил історії - згодом піддадуть нищівній критиці Маркс і Енгельс у “Маніфесті Комуністичної партії” та в “Утопічному і науковому соціалізмі” Енгельса.

Клод Анрі де Сен-Сімон (1760–1825) був першим великим теоретиком нового суспільного порядку. Він жив на зламі двох епох - феодальної та промислової - і гостро відчував суперечність між технічним прогресом і соціальною несправедливістю. Сен-Сімон ділив суспільство на “промисловців” (тобто всіх, хто реально працює: робітників, підприємців, вчених) та “неробів” - аристократів і рантьє. На його думку, саме промисловці мусять стати господарями суспільства. Держава, за Сен-Сімоном, має поступово трансформуватися з апарату політичного панування в орган управління

виробництвом. Він мріяв про суспільство, де наука і промисловість слугують усім, де найбідніші класи отримують максимально можливий добробут.

Маркс цінував у Сен-Сімоні геніальну інтуїцію: розуміння того, що основний конфлікт сучасності - між працею та власністю. Але він критикував його за відсутність розуміння класової боротьби як рушійної сили. Сен-Сімон апелював до буржуазії та вченої еліти, а не до самих робітників. Його вчення залишалось елітарним реформізмом, а не теорією визволення пригноблених.

Шарль Фур'є (1772–1837) пішов далі й запропонував значно детальнішу картину майбутнього суспільства. Він ненавидів торгівлю, вважаючи її джерелом обману й паразитизму, і мріяв про систему так званих “фаланстерів” - самодостатніх кооперативних поселень, де люди живуть і працюють разом, а розподіл праці відповідає природним схильностям кожної людини. Фур'є геніально вловив проблему монотонності найманої праці, яка нищить людську особистість. Він мріяв про “привабливу працю”, яка приносила б задоволення, а не страждання. Ця ідея пізніше перегукнеться з марксівською концепцією відчуження: відчуженою є саме та праця, яка нав'язана ринком і позбавлена людського сенсу.

Роберт Оуен (1771–1858) - найбільш практичний з утопістів. Він сам був фабрикантом і на власному підприємстві в Нью-Ланарку (Шотландія) провів низку соціальних реформ: скоротив робочий день, організував школи для дітей робітників, заборонив дитячу працю, підвищив зарплати. Результати були вражаючими - продуктивність праці зросла, а добробут робітників покращився. Оуен щиро вірив, що продемонстрував капіталістам вигідність гуманного ставлення до найманих працівників. Але коли він звернувся до британського парламенту і до Священного союзу монархів з проектами соціальних реформ, його проігнорували. Тоді він спробував створити утопічні комуни в США (Нова Гармонія, 1825), але й ці спроби зазнали невдачі.

Важливо підкреслити, що всі три великих утопісти - Сен-Сімон, Фур'є і Оуен - були одночасно пристрасними критиками капіталізму й людьми, що не розуміли його об'єктивних законів. Вони бачили страждання і пропонували

рецепти, але ці рецепти апелювали до доброї волі, до розуму, до моральних почуттів тих самих класів, які були зацікавлені у збереженні існуючого ладу. Саме тому їхні проекти залишилися нереалізованими - не через злий умисел, а через відсутність розуміння того, як насправді функціонує і змінюється суспільство.

Маркс і Енгельс глибоко поважали цих мислителів як піонерів, але вважали їх “ненауковими”. У “Маніфесті Комуністичної партії” вони чітко розмежували “утопічний” та “науковий” соціалізм. Відмінність - у методі: утопісти описують бажане майбутнє і апелюють до моралі, тоді як науковий соціалізм аналізує закони суспільного розвитку і показує, що зміна системи є об’єктивно необхідною і неминучою, оскільки сам капіталізм породжує силу, здатну його знищити - пролетаріат. Тому утопічний соціалізм є не просто “попередником” марксизму, але й тим фоном, на якому особливо чітко видно новизну і революційність марксистського підходу.

Поряд з утопічним соціалізмом, серед інтелектуальних передумов марксизму слід виділити класичну англійську політичну економію в особі Адама Сміта та Давіда Рікардо, а також німецьку класичну філософію - насамперед Гегеля. Від класичних економістів Маркс узяв трудову теорію вартості (ідею про те, що вартість товару визначається кількістю суспільно необхідної праці, витраченої на його виробництво) і розвинув її в теорію додаткової вартості та експлуатації. Від Гегеля Маркс запозичив метод діалектики - вчення про розвиток через суперечності - але “поставив його з голови на ноги”: якщо у Гегеля рушієм розвитку є Абсолютний Дух, то у Маркса - матеріальні умови виробництва і класова боротьба. Таким чином, марксизм синтезував три великих інтелектуальних потоки своєї доби: французький утопічний соціалізм, англійську класичну економію і німецьку ідеалістичну філософію.

Особливе значення для розуміння передумов марксизму має також ранньомарксівська концепція відчуження - одна з найглибших і найбільш оригінальних ідей, сформульованих у “Економічно-філософських рукописах 1844 року”. Відчуження (нім. *Entfremdung*) - це процес, в якому продукт

людської діяльності та сама діяльність набувають відносно людини самостійного, ворожого характеру, стаючи чужою силою, що панує над нею. У капіталістичному виробництві робітник відчужений від продукту своєї праці (товар належить капіталісту), від самого процесу праці (праця є не радістю, а мукою, засобом фізичного виживання), від своєї людської сутності (людина перестає бути вільною творчою істотою) і, нарешті, від інших людей (відносини між людьми перетворюються на відносини між речами, на товарний обмін). Ця концепція показує, що критика Марксом капіталізму була не лише економічною, але й глибоко філософсько-антропологічною: капіталізм - це система, що руйнує саму людську природу, відриває людину від її родової сутності.

Концепція товарного фетишизму, розвинена в “Капіталі”, є логічним продовженням теорії відчуження. Маркс показує, що в капіталістичному суспільстві відносини між людьми приховані за відносинами між речами-товарами. Люди підпорядковуються силам ринку так, ніби ці сили мають власне містичне існування, тоді як насправді за рухом товарів та цін приховані відносини експлуатації між живими людьми. Товарний фетишизм - це форма суспільної ілюзії, яка унеможливорює усвідомлення людьми справжнього характеру тієї системи, в якій вони живуть. Ця ідея виявилася надзвичайно плідною для подальшого розвитку критичної теорії: Франкфуртська школа, розвиваючи ці думки Маркса, доводила, що сучасна масова культура є не що інше, як новою, більш витонченою формою того самого фетишизму.

Таким чином, передумови виникнення марксизму охоплюють широкий спектр явищ: від соціально-економічних реалій промислової революції до інтелектуальних традицій утопічного соціалізму, класичної економії та гегелівської філософії. Утопічні соціалісти поставили правильні питання, але не мали наукового інструментарію для їх розв’язання. Маркс і Енгельс, критично засвоївши весь попередній доробок, створили теорію, яка претендувала на науковий статус: замість апеляції до моралі - аналіз об’єктивних закономірностей; замість мрії про ідеальне суспільство - дослідження реальних протиріч, що неминуче ведуть до його перетворення.

1.1. Соціально-економічний контекст появи марксизму

Марксизм з'явився в середині дев'ятнадцятого століття в Європі, коли світ швидко змінювався через промислову революцію. Люди переходили з сіл до міст, де будували фабрики з машинами, які працювали на парі. Це почалося в Англії, а потім поширилося на Німеччину та Францію. Робітники працювали по багато годин на день, часто по чотирнадцять чи шістнадцять годин, за маленьку платню. Діти теж працювали на фабриках, бо сім'ям не вистачало грошей. Житло в містах було брудним і тісним, люди жили в бараках без чистої води. Економіка базувалася на капіталізмі, де багаті власники фабрик заробляли на праці інших. Бідність росла, бо машини заміняли людей, і багато хто втрачав роботу. Маркс бачив це в Англії, де вивчав умови життя робітників. Він читав звіти про фабрики, де описували, як люди хворіли від пилу та шуму [12, с. 34].

Енгельс, його друг, сам керував фабрикою в Манчестері і писав про те, як капіталісти експлуатують робітників. Цей контекст показував, що суспільство розділене на класи: буржуазію, яка володіє засобами виробництва, і пролетаріат, який продає свою працю. Маркс вважав, що це призводить до конфліктів. Він вивчав історію, щоб зрозуміти, чому так сталося. Раніше в Європі панував феодалізм, де селяни працювали на панів, але революції змінили це. Французька революція в 1789 році повалила короля і дала владу буржуазії. Але робітники не отримали нічого, тільки нові господарі. Економісти як Адам Сміт писали про вільний ринок, де все регулюється попитом і пропозицією. Рікардо говорив про працю як джерело вартості. Маркс взяв ці ідеї і розвинув їх, кажучи, що капіталізм створює надлишкову вартість, яку забирають власники. У Німеччині, де Маркс народився, були політичні обмеження, цензура і переслідування радикалів. Він емігрував до Парижа, а потім до Лондона. Там він бачив страйки робітників і чартистський рух за права. Ці події надихнули його на теорію класової боротьби [13, с. 11].

Марксизм став відповіддю на ці проблеми, пропонуючи змінити систему через революцію. Багато істориків кажуть, що без промислової революції

марксизм не з'явився б так рано. Маркс писав у бібліотеках, вивчаючи статистику про бідність. Його роботи базувалися на реальних фактах з фабрик. Енгельс допомагав грошима і ідеями. Вони разом написали Маніфест комуністичної партії в 1848 році, коли Європа кипіла від революцій. Ті революції провалилися, але показали силу робітничого класу. Маркс аналізував, чому буржуазія перемогла, і дійшов висновку, що економіка визначає політику. Його теорія матеріалізму пояснювала історію через виробництво. Люди виробляють їжу, одяг, інструменти, і це формує суспільство. У давнину було примітивне виробництво, потім рабство, феодалізм, а тепер капіталізм. Кожен етап змінюється через суперечності. У капіталізмі суперечність між робітниками і власниками. Маркс передбачав, що пролетаріат повстане і створить соціалізм. Це ідея прийшла з спостереження за кризою 1847 року, коли банки банкрутували, а люди голодували. Він бачив циклічні кризи капіталізму, де перевиробництво веде до безробіття. Усе це формувало марксизм як науку про суспільство [23].

Промислова революція змінила все в Європі з кінця вісімнадцятого століття. Фабрики з текстильними машинами виробляли тканини швидше, ніж вручну. Вугілля і залізо стали основою економіки. Парові двигуни Джеймса Ватта дозволили будувати залізниці, які з'єднували міста. Люди їхали до Манчестера чи Лондона шукати роботу. Але умови були жахливими: робітники жили в нетрях, де поширювалися хвороби як холера. Зарплати були низькими, бо власники хотіли більше прибутку. Діти працювали з шести років, чистячи машини, і часто гинули від аварій. Маркс читав парламентські звіти про це в Британському музеї. Він бачив, як капіталізм створює багатство для небагатьох і бідність для багатьох. Енгельс у своїй книзі «Становище робітничого класу в Англії» описав це детально. Він говорив про алкоголізм і злочинність серед робітників через відчай. Цей контекст показував, що капіталізм нестабільний. Кризи траплялися кожні десять років, коли фабрики закривалися, а люди ставали безробітними.

Маркс вивчав ці кризи і побачив, що вони виникають через анархію виробництва. Кожен капіталіст виробляє скільки хоче, без плану, і це веде до

перевиробництва. Робітники не можуть купити товари, бо бідні. Це створює цикл. У Німеччині промисловість розвивалася повільніше, але Маркс бачив ті самі проблеми. Там були митні бар'єри, які гальмували торгівлю. Революція 1848 року в Європі показала невдоволення. Робітники вимагали кращих умов, але буржуазія використала їх для своїх цілей. Маркс писав про це в газетах. Він вважав, що тільки пролетаріат може змінити світ. Його ідеї базувалися на гегелівській діалектиці, але він перевернув її на матеріалізм. Гегель говорив про ідеї, а Маркс про економіку [28].

Філософи як Фейєрбах вплинули на нього, кажучи, що релігія відволікає від реальних проблем. Марксизм став синтезом німецької філософії, англійської економіки і французького соціалізму. Французькі соціалісти як Сен-Сімон мріяли про справедливе суспільство. Маркс взяв їхні ідеї, але зробив науковими. Він аналізував капітал у своїй книзі «Капітал», де описав, як праця створює вартість. Капіталіст платить за працю менше, ніж вона виробляє. Різниця йде в кишеню власника. Це експлуатація. Маркс бачив це в реальних фабриках. Він вивчав статистику про прибутки і зарплати. Усе це формувало його погляди на історію як на процес класової боротьби. Класи завжди борються за ресурси. У капіталізмі ця боротьба загострюється. Робітники організовуються в профспілки. Маркс підтримував це, але казав, що потрібно більше – революція. Його теорія передбачала комунізм, де немає класів. Люди працюють разом, без приватної власності. Це ідея прийшла з спостереження за комунами в минулому. Марксизм став популярним серед робітників у Європі.

Капіталізм у дев'ятнадцятому столітті ріс швидко, але створював нерівність. Багаті ставали багатшими, бо вкладали гроші в машини. Бідні робітники працювали за копійки. Маркс бачив це в Лондоні, де жив у вигнанні. Він вивчав біржі і банки, де спекулянти заробляли на акціях. Економіка залежала від коливань ринку. Коли ціни падали, фабрики закривалися. Люди голодували в містах. Маркс писав, що капіталізм розвиває продуктивні сили, але гальмує їх через приватну власність. Машини могли б полегшити життя, але служать прибутку. Робітники відчувають відчуження, бо не володіють продуктом своєї

праці. Вони роблять товари, які не можуть купити. Це ідея Маркса з його ранніх робіт. Він говорив про людську природу, яка страждає в капіталізмі. Люди стають частинами машини. Енгельс бачив це на своїй фабриці. Він описував, як робітники п'ють, щоб забути про роботу. Сім'ї руйнуються через бідність. Діти ростуть без освіти [29].

Маркс вважав, що це не вічно. Історія рухається вперед через суперечності. Капіталізм створить свій кінець, бо робітники об'єднуються. Вони побачать спільні інтереси. У 1840-х роках були перші інтернаціонали робітників. Маркс брав участь у Союзі комуністів. Вони замовили йому Маніфест. Там він написав, що привид бродить Європою – привид комунізму. Це відображало страхи буржуазії. Революції 1848 року показали силу ідей. У Франції робітники будували барикади. У Німеччині вимагали єдності. Але все провалилося через брак організації. Маркс аналізував це і вчився на помилках. Він казав, що потрібно розуміти економіку, щоб перемогти. Його теорія історичного матеріалізму пояснювала, що база – це виробництво, а надбудова – політика, релігія, культура. База визначає надбудову. Якщо економіка змінюється, змінюється все.

У феодалізмі база була землею, а в капіталізмі – фабриками. Маркс вивчав перехід від феодалізму до капіталізму. Буржуазні революції як в Англії 1640 року зруйнували старі порядки. Тепер пролетаріат зробить те саме. Це науковий підхід. Маркс не мріяв, а аналізував факти. Він читав звіти про колонії, де Європа експлуатувала інші країни. Капіталізм поширювався глобально. Індія втрачала промисловість через англійські товари. Маркс писав про це в статтях. Він бачив, що імперіалізм – частина капіталізму. Робітники в Європі пов'язані з колоніями. Усе це формувало марксизм як глобальну теорію. Багато вчених кажуть, що без цього контексту Маркс не став би таким впливовим [14, с. 67].

Робітничий клас формувався в містах, де фабрики збирали тисячі людей. Вони працювали разом, бачили спільні проблеми. Страйки починалися через низькі зарплати. Поліція розганяла їх. Маркс вивчав чартистів в Англії, які вимагали голосування для всіх. Вони збирали мільйони підписів. Але парламент

відкинув. Це показало, що держава служить буржуазії. Маркс казав, що держава – інструмент класу. У капіталізмі вона захищає власність. Робітники мусять захопити її. Його ідеї надихали соціалістів. У Франції були комуни після революції. Паризька комуна 1871 року стала прикладом. Робітники керували містом два місяці. Маркс писав про неї як про першу пролетарську диктатуру. Вона провалилася, але навчила урокам.

Економічний контекст включав урбанізацію. Села пустіли, бо машини робили сільське господарство ефективнішим. Фермери ставали робітниками. Це створювало армію безробітних. Маркс називав це резервною армією праці. Вона тисне на зарплати вниз. Капіталісти користуються цим. Він аналізував статистику безробіття. У кризи воно росло. Люди жебракували на вулицях. Маркс жив у бідності сам, бо його переслідували. Його сім'я голодувала часом. Це робило його теорію особистою. Енгельс допомагав, бо мав гроші від фабрики. Вони обмінювалися листами про ідеї. Маркс читав класичних економістів і критикував їх. Сміт вірив у невидиму руку ринку. Маркс казав, що ринок хаотичний. Рікардо говорив про зменшення прибутку. Маркс розвинув це в теорію падіння норми прибутку. Капіталісти вкладають у машини, але прибуток падає. Це веде до криз.

Маркс передбачав монополії, коли малі фірми зникають. Він бачив це в текстильній промисловості. Великі компанії поглинають маленькі. Конкуренція стає жорстокою. Робітники страждають. Марксизм пояснював це як закономірність. Історія не випадкова, а керована законами. Люди можуть змінити її, якщо зрозуміють. Маркс закликав до дії. Його теорія поширювалася через книги і газети. У Німеччині соціал-демократи використовували її. Вони вигравали вибори. Але Маркс критикував реформістів. Він казав, що реформи не вистачить. Потрібна революція. Контекст дев'ятнадцятого століття з війнами і колоніями підкріплював це. Європа воювала за ринки. Маркс бачив, що війна – продовження економіки. Його ідеї вплинули на майбутні революції [12, с. 59].

Філософські передумови марксизму йшли з Німеччини. Гегель говорив про діалектику, де теза стикається з антитезою, і виходить синтез. Маркс взяв це,

але застосував до матеріального світу. Не ідеї рухають історію, а економіка. Фейєрбах критикував релігію як проекцію людини. Маркс пішов далі, кажучи, що релігія – опіум для народу, бо відволікає від боротьби. Люди моляться замість боротися. Це ідея прийшла з спостереження за робітниками, які ходили до церкви. Маркс вивчав антропологію, щоб зрозуміти суспільство. Він читав про примітивні племена, де власність була спільною. Капіталізм змінив це. Приватна власність з'явилася з розвитком інструментів. Маркс описував етапи історії: первісний комунізм, рабство, феодалізм, капіталізм. Наступний – соціалізм. Кожен етап має свої класи. У рабстві – раби і власники. У феодалізмі – селяни і пани. Тепер – робітники і буржуазія. Боротьба класів рухає прогрес. Маркс бачив це в революціях. Англійська революція 1640 року повалила короля. Французька – аристократію. Тепер черга капіталістів. Економічний контекст включав торгівлю. Європа торгувала з Азією і Африкою. Рабство в Америці давало бавовну для фабрик. Маркс писав про це як про primitive accumulation. Капітал накопичувався через грабіж.

Колонії давали сировину. Це робило Європу багатою. Робітники в колоніях страждали ще більше. Маркс бачив глобальну систему. Його теорія передбачала світову революцію. Пролетаріат у всіх країнах об'єднується. Гасло «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» з Маніфесту. Це відображало інтернаціоналізм. Маркс брав участь у Першому Інтернаціоналі. Там збиралися робітники з різних країн. Вони обговорювали страйки і реформи. Маркс сперечався з анархістами як Бакунін. Він казав, що потрібна партія. Контекст дев'ятнадцятого століття з націоналізмом суперечив цьому. Країни ділилися. Але Маркс вірив у єдність. Його ідеї базувалися на науці. Він використовував математику для моделей у «Капіталі». Аналізував цикли. Багато економістів сьогодні вивчають його теорії криз. Вони актуальні в сучасних рецесіях. Марксизм став основою для соціології. Він пояснював, чому суспільства змінюються. Без економічного контексту це не зрозуміти [40, с. 45].

Економічні теорії перед Марксом готували ґрунт. Класична політична економія пояснювала ринок. Адам Сміт писав про поділ праці. Фабрики ділять

роботу на частини, щоб швидше виробляти. Але це робить робітників тупими, бо вони роблять одне й те саме. Маркс розвинув це в ідею відчуження. Робітник не бачить весь продукт. Він стає гвинтиком. Девід Рікардо говорив про теорію вартості. Вартість товару від праці. Маркс погоджувався, але додав надлишкову вартість. Робітник працює вісім годин, але створює вартість на дванадцять. Різниця – прибуток. Це експлуатація. Маркс розрахував це в прикладах. Він вивчав фабричні звіти. Зарплати ледь вистачали на їжу. Капіталісти накопичували багатство. Це призводило до концентрації капіталу. Малі бізнеси банкрутували. Великі ставали монополіями. Маркс передбачав це в 1860-х. Сьогодні бачимо корпорації.

Економічний контекст включав банківську систему. Банки давали кредити фабрикам. Але кризи руйнували все. У 1857 році була паніка. Банки закривалися. Маркс писав про це Енгельсу. Він радів, бо бачив наближення революції. Але вона не сталася. Робітники адаптувалися. Профспілки добивалися кращих умов. Маркс підтримував, але казав, що це тимчасово. Система не зміниться. Його теорія пояснювала імперіалізм. Капіталісти шукають нові ринки. Вони колонізують країни. Африка ділилася в 1880-х. Маркс помер до того, але передбачав. Його послідовники як Ленін розвинули це. Контекст дев'ятнадцятого століття з науковим прогресом вплинув. Дарвін говорив про еволюцію. Маркс бачив паралелі в суспільстві. Суспільство еволюціонує через боротьбу. Класи як види. Слабкі зникають. Марксизм став дарвінізмом у соціології. Багато вчених порівнюють їх. Маркс присвятив «Капітал» Дарвіну. Це показує науковий підхід. Він збирав дані роками. Читав газети, звіти, книги. Його бібліотека була величезною. Енгельс редагував його роботи після смерті. Марксизм поширився в робітничих колах. Люди читали Маніфест на мітингах. Це надихало на боротьбу. Без соціально-економічного контексту марксизм залишився б філософією [1].

Політичні події дев'ятнадцятого століття формували марксизм. Революції 1830 і 1848 років показали невдоволення. У Франції повалили короля. Робітники хотіли республіку. Але буржуазія взяла владу. Маркс жив у Парижі тоді. Він

бачив бої на вулицях. Це надихнуло його на аналіз класів. Він писав, що пролетаріат мусить бути незалежним. Не довіряти буржуазії. У Німеччині революція вимагала об'єднання. Але прусський король придушив. Маркса вигнали. Він поїхав до Лондона. Там було спокійніше, але робітники страйкували. Чартисти боролися за права. Маркс вивчав їхню поразку. Він казав, що потрібна теорія. Без неї рухи провалюються. Його Маніфест став програмою. Там описано історію як класову боротьбу. Від давнини до тепер. Комуністи хочуть скасувати приватну власність. Не особисту, а засоби виробництва. Фабрики належать усім. Це ідея з економічного контексту. Капіталізм робить власність концентрацією.

Маркс бачив, як фермери втрачають землю. Банки забирають. Це primitive accumulation. Він описав це в «Капіталі». Історії про виселення селян в Шотландії. Землі для овець, бо вовна прибуткова. Люди йшли в міста. Становилися робітниками. Це створювало пролетаріат. Маркс аналізував демографію. Населення росло швидко. Міста переповнені. Хвороби вбивали тисячі. Холера в 1832 році. Маркс пов'язував це з бідністю. Капіталізм не дбає про здоров'я. Тільки про прибуток. Його теорія передбачала соціальні реформи. Але він казав, що реформи – поступка. Буржуазія дає, щоб уникнути революції. У Англії скоротили робочий день до десяти годин [18].

Маркс писав про це. Він підтримував, але бачив межі. Контекст з освітою вплинув. Робітники вчилися читати. Газети поширювали ідеї. Марксизм став доступним. Люди дискутували в пабах. Це готувало ґрунт для партій. Соціал-демократи в Німеччині використовували марксизм. Вони вигравали місця в парламенті. Маркс помер у 1883, але його ідеї жили. Енгельс продовжив. Марксизм став основою для профспілок. Без політичного контексту він не поширився б.

Маркс і Енгельс зустрілися в 1844 році в Парижі. Вони стали друзями на все життя. Енгельс мав досвід бізнесу. Він бачив капіталізм зсередини. Маркс був теоретиком. Вони доповнювали один одного. Разом писали роботи. «Святе сімейство» критикувало філософів. Потім «Німецька ідеологія», де пояснили

матеріалізм. Ідеї залежать від буття. Люди думають залежно від економіки. Феодали думають про честь, капіталісти про прибуток. Це революційна ідея. Маркс розробив її в вигнанні. Він жив скромно в Лондоні. Діти вмирили від хвороб. Але він писав. «Капітал» вийшов у 1867. Там детальний аналіз капіталізму. Формули, приклади [6].

Маркс вивчав бухгалтерію фабрик. Він бачив, як капітал обертається. Гроші на товари, товари на більше грошей. Це цикл. Робітник – ключ. Його праця створює все. Але він отримує мінімум. Маркс розрахував норму експлуатації. Якщо робітник працює вісім годин за чотири, то експлуатація сто відсотків. Це з реальних даних. Економічний контекст з інфляцією вплинув. Ціни росли, зарплати ні. Люди бунтували. Маркс передбачав поляризацію. Багаті і бідні, середній клас зникає. Він бачив це в статистиці. Багато сімей ставали пролетарями. Його теорія вплинула на істориків. Вони вивчають класи в минулому.

Марксизм став методом. Аналізувати суспільство через економіку. Без ролі Маркса і Енгельса марксизм не з'явився б. Вони синтезували знання. З філософії, економіки, історії. Створили цілісну картину. Марксизм пояснює, чому капіталізм розвивається. Він створює технології, але для прибутку. Машини звільняють час, але робітники працюють більше. Це суперечність. Маркс бачив майбутнє в соціалізмі. Люди планують виробництво. Немає криз. Усе для потреб. Це ідея з контексту бідності. Марксизм надихнув мільйони [34].

Розвиток ідей марксизму тривав роками. Маркс переглядав свої роботи. Він відповідав критикам. Економісти казали, що його теорія помилкова. Він доводив даними. У другому томі «Капіталу» аналізував відтворення. Як капітал відновлюється. Департаменти для засобів виробництва і споживання. Формули показують баланс. Якщо дисбаланс, криза. Маркс взяв це з реальних економік. Англія експортувала товари. Інші країни залежали. Це імперіалізм. Маркс писав статті для газет про Індію. Англійці руйнували місцеву промисловість. Змушували купувати свої товари. Це накопичення капіталу. Соціальний контекст

включав жінки на фабриках. Вони працювали за меншу платню. Маркс говорив про рівність [5].

У комунізмі жінки вільні. Енгельс написав «Походження сім'ї». Пояснював, як власність змінила родину. У первісному суспільстві рівність. Капіталізм робить жінку залежною. Це частина марксизму. Маркс бачив дитячу працю. Закони обмежували, але не скрізь. Він підтримував заборони. Але казав, що система винна. Його ідеї поширювалися в Росію, Америку. Переклади Маніфесту. Робітники в Чикаго страйкували за вісім годин. Маркс вплинув на них. Контекст з винаходами вплинув. Електрика, телеграф. Маркс бачив, як вони змінюють виробництво. Капіталізм прискорює прогрес. Але для прибутку. У соціалізмі прогрес для людей. Марксизм став наукою про майбутнє. Він передбачав глобалізацію. Країни з'єднуються. Робітники теж. Його теорія жива сьогодні. Економісти вивчають кризи 2008 року через Маркса. Вони бачать циклічність. Марксизм пояснює нерівність. Без історичного контексту не зрозуміти.

1.2. Філософські основи марксизму (матеріалізм, діалектика, теорія історичного розвитку)

Маркс взяв ідеї з німецької філософії і переробив їх на свій лад. Він дивився на світ через матеріалізм, де все починається з реальних речей, а не з думок чи духу. Матеріалізм каже, що матерія існує незалежно від нас, і наші ідеї приходять з досвіду в цьому світі. Маркс не погоджувався з старими матеріалістами, бо вони дивилися на речі статично, без змін. Він додав рух і розвиток. Для нього природа і суспільство завжди змінюються через взаємодію сил. Люди виробляють їжу, інструменти, і це формує їхні погляди. Якщо хтось живе в бідності, він думає інакше, ніж багатий [14].

Маркс писав, що свідомість визначається буттям. Це значить, що те, як ми живемо, формує наші думки. Він критикував ідеалістів як Гегель, які ставили ідеї на перше місце. Гегель вважав, що світовий дух рухає історію. Маркс перевернув

це і сказав, що економіка рухає все. Його матеріалізм став основою для розуміння суспільства. Люди не просто думають, вони діють у матеріальному світі. Робота на фабриці змінює людину. Маркс вивчав це в своїх ранніх роботах. Він говорив про відчуження, коли робітник втрачає зв'язок з тим, що виробляє. Товар стає чужим. Це приходить з матеріальних умов праці.

Матеріалізм допомагає пояснити, чому релігія існує. Вона заспокоює людей у біді. Маркс називав її опіумом для народу. Без матеріалізму марксизм не мав би наукової бази. Він робить теорію практичною. Люди можуть змінити світ, змінюючи умови. Маркс брав ідеї від Фейєрбаха, який критикував релігію. Але пішов далі, додаючи соціальний бік. Матеріалізм показує, що історія не випадкова. Вона залежить від виробництва. Усе починається з того, як люди задовольняють потреби. Їжа, одяг, житло – це основа. З цього ростуть закони, мистецтво, політика. Маркс аналізував суспільства минулого через цей погляд. Рабство існувало через певні інструменти. Феодалізм – через інші. Капіталізм – через машини. Матеріалізм робить марксизм інструментом для змін [34].

Діалектика в марксизмі приходить від Гегеля, але Маркс змінив її. Гегель бачив діалектику в ідеях: теза стикається з антитезою, і виходить синтез. Це процес суперечностей, який рухає вперед. Маркс взяв це і застосував до реального світу. Для нього діалектика – закон природи і суспільства. Речі змінюються через внутрішні конфлікти. Нічого не стоїть на місці. Все розвивається. Наприклад, насіння росте в рослину, бо має суперечність між потенціалом і формою. У суспільстві класи борються. Буржуазія і пролетаріат – це антитеза. Їхня боротьба приведе до нового суспільства. Маркс казав, що кількість переходить в якість. Маленькі зміни накопичуються і вибухають. Як вода нагрівається і стає парою. У економіці кризи накопичуються і ведуть до революцій. Діалектика робить марксизм динамічним. Без неї все виглядало б статичним. Маркс критикував метафізику, де речі окремі і незмінні. Він бачив зв'язки. Усе пов'язано. Природа впливає на людину, людина на природу. Його діалектика матеріальна. Не ідеї, а матерія в русі. Маркс писав про це в роботах з Енгельсом. Вони пояснювали закони діалектики: єдність протилежностей,

перехід кількості в якість, заперечення заперечення. Заперечення заперечення – коли нове заперечує старе, але зберігає корисне. Як капіталізм заперечує феодалізм, але бере технології [48].

Соціалізм заперечить капіталізм, але візьме промисловість. Діалектика допомагає розуміти еволюцію. Дарвін показав це в біології. Маркс бачив паралелі. Суспільство еволюціонує через боротьбу. Класи як види змагаються. Діалектика робить теорію науковою. Вона пояснює, чому відбуваються революції. Не випадково, а через суперечності. Маркс застосовував це до політики. Реформи – часткові зміни, але діалектика веде до повного перевороту. Його ідеї вплинули на науку. Фізики вивчають діалектику в процесах. Марксизм поєднує діалектику з життям [12, с. 34].

Теорія історичного розвитку в марксизмі називається історичним матеріалізмом. Вона каже, що історія рухається через зміни в виробництві. Люди завжди виробляють, щоб жити. Спосіб виробництва формує суспільство. Є база – економіка, і надбудова – закони, держава, культура. База визначає надбудову. Якщо змінюється виробництво, змінюється все. У давнину було примітивне суспільство з спільною власністю. Потім рабство, де раби працювали на власників. Феодалізм з селянами і панами. Капіталізм з фабриками і робітниками. Кожен етап має свої суперечності. У капіталізмі – між працею і капіталом. Робітники виробляють, але не володіють. Це веде до криз. Маркс передбачав, що пролетаріат повстане і створить соціалізм. Там власність спільна. Немає класів. Історичний матеріалізм пояснює революції.

Французька революція сталася, бо буржуазія виросла в феодалізмі. Вона зруйнувала старі порядки. Тепер пролетаріат зробить те саме. Маркс вивчав історію через цей погляд. Він дивився на економіку минулих епох. Азія мала свій шлях, але загальні закони діють. Історичний матеріалізм робить історію наукою. Не герої рухають, а маси. Люди діють у умовах, які не вибирають. Але можуть змінити їх. Маркс писав, що філософи пояснювали світ, а треба змінювати. Його теорія поєднує матеріалізм і діалектику. Історія діалектична: розвивається через конфлікти. Матеріальна, бо залежить від виробництва. Без цього марксизм не

пояснив би зміни. Багато істориків використовують цей метод. Вони аналізують класи в минулому. Історичний матеріалізм показує, що прогрес неминучий. Суспільство йде до кращого. Комунізм – кінець класової боротьби. Маркс бачив це як закон [5].

Маркс поєднав матеріалізм з діалектикою в діалектичний матеріалізм. Це філософія, де матерія рухається діалектично. Суперечності в речах ведуть до змін. Природа не статична. Вона розвивається. Зірки народжуються і вмирають через процеси. У суспільстві те саме. Класи стикаються. Це не хаос, а закон. Маркс і Енгельс писали про це в книгах. Вони критикували ідеалізм. Ідеї не первинні. Матерія первинна. Думки – відображення світу. Якщо змінити світ, зміняться думки. Діалектичний матеріалізм застосовується до науки. Енгельс писав про діалектику в природі. Хімія показує переходи. Елементи поєднуються в нові речовини. Це синтез. У біології еволюція через боротьбу. Маркс надіслав Дарвіну книгу. Вони бачили зв'язок [8].

Філософія марксизму робить її універсальною. Вона пояснює все: природу, суспільство, мислення. Мислення теж матеріальне, бо мозок – матерія. Діалектика в думках – логіка. Маркс використовував це в аналізі капіталу. Капітал розвивається через суперечності. Прибуток падає, кризи ростуть. Це веде до кінця системи. Діалектичний матеріалізм надихнув вчених. У фізиці квантова механіка показує суперечності. Частинка і хвиля. Марксизм бачить це як діалектику. Його філософія жива. Вона допомагає розуміти світ. Без неї теорії Маркса були б порожніми. Вона дає метод. Аналізувати речі в розвитку. Не ізольовано, а в зв'язках. Марксизм став світоглядом для багатьох.

Історичний матеріалізм – застосування діалектичного матеріалізму до історії. Він каже, що суспільство розвивається стадіями. Кожна стадія має продуктивні сили і відносини. Продуктивні сили – люди, інструменти, знання. Відносини – хто володіє. Коли сили ростуть, відносини гальмують. Це суперечність. Веде до революції. Нові відносини з'являються.

Маркс описав це в Маніфесті. Історія – боротьба класів. Класи формуються навколо власності. У капіталізмі буржуазія володіє, пролетаріат працює.

Пролетаріат росте, стає організованим. Він повалить буржуазію. Створить диктатуру пролетаріату. Потім комунізм, де немає держави. Держава – інструмент класу. У комунізмі класи зникають, держава відмирає. Маркс бачив це в Паризькій комуні. Робітники керували коротко. Це приклад. Історичний матеріалізм пояснює, чому деякі суспільства відстають. Якщо продуктивні сили слабкі, відносини старі. Колонії експлуатуються. Маркс писав про Індію. Англійці зруйнували старе, але принесли прогрес. Це діалектика. Зло веде до добра. Його теорія передбачає майбутнє. Капіталізм глобалізується. Кризи стануть світовими. Революція теж. Багато критикують, що не все сталося. Але основи стоять. Економіка впливає на політику. Історичний матеріалізм використовують соціологи. Вони вивчають зміни. Без нього історія – набір фактів. З ним – процес. Маркс зробив історію наукою [11, с. 48].

Філософські основи марксизму роблять його етичним. Маркс не писав багато про мораль, але його теорія веде до свободи. У капіталізмі люди не вільні. Вони залежать від ринку. У комунізмі кожен розвивається вільно. Це з матеріалізму: змінити умови, і люди стануть кращими. Діалектика показує, що зло – тимчасове. Боротьба веде до гармонії. Історичний матеріалізм дає надію. Історія йде до справедливості. Маркс бачив людину як соціальну істоту. Вона реалізується в праці. Але в капіталізмі праця – мука. У соціалізмі – радість. Його філософія критикує капіталізм етично. Експлуатація – зло. Класи – бар'єр. Маркс вплинув на етику [34].

Багато філософів розвивають його ідеї. Віллс пише про етичне бачення Маркса. Воно в матеріалізмі. Свобода через зміну світу. Діалектика додає універсальність. Усе пов'язано. Допомога іншим – допомога собі. Історичний матеріалізм показує, що універсальність приходить з комунізму. Немає націй, тільки люди. Марксизм – філософія дії. Не споглядати, а змінювати. Його основи живі в сучасному світі. Кризи показують суперечності. Люди шукають відповіді в марксизмі. Філософи вивчають його далі. Він поєднує теорію і практику.

1.3. Економічні та політичні концепції класичного марксизму

Класичний марксизм пояснює економіку через працю людей. Вартість товару залежить від часу, який суспільство витрачає на його виробництво. Робітники створюють все, але власники забирають частину. Це називається надвартістю. Капіталіст платить за працю менше, ніж вона приносить. Різниця йде на прибуток. Маркс вивчав фабрики і бачив, як робітники працюють більше, ніж отримують. Товар має корисність для людей і ціну на ринку. Ціна приходить від абстрактної праці, яка однакова для всіх. Конкретна праця різна, як шити чи будувати, але на ринку все зводиться до загальної. Капіталізм робить працю товаром. Люди продають свій час. Маркс критикував старих економістів, бо вони не бачили соціальних відносин за цим. Вони думали, що вартість просто від праці, але не пояснювали, чому в капіталізмі це веде до бідності. Надвартість дозволяє капіталу рости. Власники вкладають прибуток назад у машини. Це накопичення. Воно робить фабрики більшими, але робітників більше експлуатують [12, с. 88].

Маркс бачив, як це створює кризи. Фабрики виробляють забагато, бо плану немає. Товари не продаються, люди втрачають роботу. Кризи повторюються. Капіталізм розвиває техніку, але для прибутку, не для людей. Робітники відчують відчуження. Вони роблять речі, які не їхні. Праця стає мукою. Маркс писав, що це через приватну власність. Без неї люди працювали б разом. Економіка марксизму показує, що капіталізм не вічний. Він сам себе руйнує через суперечності. Прибуток падає, бо машини замінюють людей. Великі компанії поглинають маленькі. Це монополія. Маркс передбачав імперіалізм, коли країни грабують інші за ресурси. Економіка стає глобальною. Робітники в усьому світі страждають однаково. Його теорія базується на фактах з фабрик і криз дев'ятнадцятого століття.

Експлуатація в марксизмі центральна. Робітник працює частину дня за зарплату, а решту безкоштовно для власника. Це несправедливо. Маркс говорив,

що капіталізм тримається на цьому. Без експлуатації немає прибутку. Він порівнював з класичними економістами, як Сміт і Рікардо. Вони бачили працю як джерело вартості, але не бачили грабунку. Маркс пішов далі. Він показав, як капітал ділиться на постійний і змінний. Постійний – машини, вони не створюють нову вартість. Змінний – праця, вона ростить капітал. Експлуатація робить суспільство розділеним. Багаті багатіють, бідні бідніють [11, с. 78].

Маркс аналізував *primitive accumulation*. Це початок капіталізму, коли селян виганяли з землі. Землі забирали для фабрик. Люди ставали робітниками без вибору. Це насилля. У капіталізмі воно продовжується. Держава захищає власників. Маркс бачив, як колонії дають дешеві матеріали. Це розширює експлуатацію. Робітники в колоніях працюють за копійки. Економіка марксизму пояснює, чому кризи глобальні. Перевиробництво веде до падіння цін. Банки банкрутують. Люди голодують. Маркс передбачав фінансові бульбашки. Гроші в кредитах не реальні. Вони лопаються. Його теорія показує, як капіталізм створює нерівність. Багато людей без роботи, бо машини. Це резервна армія праці. Вона тримає зарплати низько. Маркс писав про це в *Капіталі*. Він брав дані з Англії. Там фабрики росли, але бідність тяж. Економічні концепції марксизму наукові. Вони базуються на фактах, не на мріях.

Політичні концепції марксизму пов'язані з економікою. Держава – інструмент класу. У капіталізмі вона служить буржуазії. Закони захищають власність. Поліція розганяє страйки. Маркс говорив, що держава виникла з класів. Без класів вона зникне. У комунізмі немає держави. Люди керують самі. Класова боротьба рухає історію. Робітники проти власників. Це веде до революції.

Маркс бачив три способи змін у капіталізмі. Спочатку реформи, але вони не працюють. Потім революція пролетаріату. Вона повалить буржуазію. Диктатура пролетаріату – перехід. Робітники керують, щоб знищити класи. Потім комунізм. Маркс критикував Гегеля. Держава не над суспільством, а від нього. Суспільство робить конституцію. Демократія – основа всіх форм. Але в капіталізмі вона фальшива. Голосування не змінює економіку. Справжня

демократія – коли люди керують виробництвом. Маркс говорив про constituent power. Це сила народу створювати нове. Не суверенітет, а колективна дія. У революції пролетаріат використовує це. Держава зникає, бо немає класів. Політика марксизму – про звільнення. Люди звільняються від експлуатації. Революція не мирна. Вона через боротьбу. Маркс бачив приклади в Паризькій комуні. Робітники керували містом. Це урок. Його ідеї про державу матеріальні. Вони від виробництва. Без приватної власності немає потреби в державі [14].

Клас у марксизмі – група людей з однаковим ставленням до виробництва. Буржуазія володіє фабриками. Пролетаріат продає працю. Маркс говорив, що класи борються за ресурси. Це визначає політику. Держава приховує цю боротьбу. Вона здається нейтральною, але ні. У капіталізмі закони для багатих. Маркс аналізував відкриті марксистки. Вони кажуть, що держава – форма відчуження. Робітники віддані від влади. Політичні рухи мусять боротися з цим. Революція – спосіб повернути контроль. Маркс бачив, як капіталізм робить класи глобальними. Імперіалізм поширює класову боротьбу. Країни експлуатують інші. Робітники єднаються через це. Політика марксизму інтернаціональна. Немає націй, тільки класи. Маркс писав Маніфест. Там гасло про єднання пролетарів [32].

Держава вмирає в комунізмі. Люди вирішують разом. Без класів немає конфліктів. Маркс критикував анархістів. Потрібна партія пролетаріату. Вона веде революцію. Політичні концепції базуються на матеріалізмі. Економіка визначає політику. Зміни в виробництві ведуть до нових форм влади. Маркс вивчав історію. Революції міняють класи. Французька революція дала владу буржуазії. Тепер черга пролетаріату. Його теорія дає надію на справедливість.

Економіка і політика в марксизмі з'єднані. Капіталізм створює кризи, які ведуть до політичних змін. Маркс говорив про падіння норми прибутку. Більше машин, менше прибутку. Це змушує капіталістів шукати нові ринки. Війни за колонії. Політика служить економіці. Держава допомагає експансії. Маркс передбачав монополістичний капіталізм. Великі фірми контролюють все. Держава стає їхнім інструментом. Робітники мусять повстати.

Револуція – політичний акт від економічних проблем. Диктатура пролетаріату націоналізує фабрики. Це економічна зміна через політику. Маркс аналізував кризи як можливість. У слупр люди бачать несправедливість. Вони організовуються. Політичні партії марксистів ведуть їх. Маркс критикував реформістів. Реформи не міняють систему. Потрібна револуція. Його концепції вплинули на багато країн. Вони пояснюють, чому соціалізм потрібен. Економіка без експлуатації веде до політики без класів. Люди вільні. Маркс бачив це як кінець історії боротьби. Комунізм – суспільство без держави і грошей. Усе спільне. Його ідеї з фактів дев'ятнадцятого століття, але актуальні [44].

Маркс пояснював капітал як соціальне відношення. Не просто гроші чи машини. Товар посередині. Робітник – ключ. Його праця створює надвартість. Політика захищає цей процес. Закони про власність. Маркс критикував класичну економіку. Вони бачили капітал як накопичення. Але не бачили класового боку. Маркс додав діалектику. Капітал розвивається через суперечності. Накопичення веде до криз. Політика намагається виправити, але не може. Держава дає субсидії, але це тимчасово.

Маркс говорив про відчуження в економіці. Воно веде до політичного відчуження. Люди не контролюють державу. Вона над ними. Револуція повертає контроль. Маркс аналізував демократію. Вона матеріальна. Залежить від власності. Без приватної – справжня демократія. Люди конституціують владу самі. Це constituent power. Не разовий акт, а постійний. У комунізмі політика зникає. Суспільство само керує. Економічні концепції пояснюють політичні. Без зміни економіки немає нової політики. Маркс писав про це в ранніх роботах. Він поєднав філософію з економікою [45].

У марксизмі кризи – не випадкові. Вони від анархії виробництва. Кожен капіталіст виробляє сам. Немає плану. Це веде до перевиробництва. Товари гниють на складах. Політика реагує війнами. Війни відкривають нові ринки. Маркс передбачав це. Імперіалізм – стадія капіталізму. Держави ділять світ. Робітники воюють за інтереси власників. Політика марксизму – антиімперіалістична. Робітники мусять єднатися проти. Револуція в одній країні

поширюється. Маркс говорив про постійну революцію. Не зупинятися на реформах. Економіка глобальна, політика теж. Його концепції вплинули на Леніна. Вони розвинули ідеї про державу [34]. Держава – машина для придушення. Пролетаріат мусять зламати її. Створити нову. Диктатура пролетаріату – для переходу. Вона націоналізує банки. Це економічна політика. Маркс бачив, як капіталізм створює монополії. Вони впливають на уряди. Політика стає бізнесом. Його теорія пояснює корупцію. Без класів цього немає. Марксизм дає інструмент для аналізу. Економіка і політика – одне ціле.

Висновки до розділу 1

Класичний марксизм виник через промислову революцію та соціальні проблеми дев'ятнадцятого століття. Європа змінювалася швидко з фабриками та машинами. Робітники страждали від бідності та довгих робочих днів. Маркс бачив розділ суспільства на класи. Буржуазія володіла всім, пролетаріат працював за копійки. Цей контекст показав суперечності капіталізму. Революції 1848 року підкреслили потребу в змінах. Марксизм став відповіддю на ці виклики. Він пояснив історію через виробництво та класову боротьбу. Без цих передумов теорія не сформувалася б.

Філософські основи марксизму базуються на матеріалізмі та діалектиці. Маркс взяв ідеї Гегеля про розвиток через суперечності. Він застосував їх до реального світу. Матеріалізм каже, що економіка визначає думки та суспільство. Історія рухається стадіями від рабства до капіталізму. Кожен етап має конфлікти. Діалектика пояснює зміни як перехід від старого до нового. Маркс перевернув ідеалізм на матеріалізм. Фейєрбах вплинув на критику релігії. Ці основи роблять марксизм науковим методом для аналізу суспільства. Вони показують шлях до соціалізму.

Економічні концепції марксизму фокусуються на праці як джерелі вартості. Надвартість йде капіталістам через експлуатацію. Політичні ідеї бачать державу як інструмент класу. Революція пролетаріату повалить буржуазію. Диктатура пролетаріату приведе до комунізму без класів. Маркс аналізував кризи капіталізму як неминучі. Імперіалізм поширює систему глобально. Політика служить економіці. Класова боротьба веде до змін. Ці концепції синтезують філософію з практикою. Вони вплинули на багато рухів.

РОЗДІЛ 2. ЕВОЛЮЦІЯ МАРКСИЗМУ В ХХ СТОЛІТТІ

2.1. Модифікації марксистської теорії в різних країнах (ленінізм, троцькізм, маоїзм)

Ленін жив у Росії на початку двадцятого століття, коли країна ще не мала сильної промисловості, як у Європі. Він бачив, що марксизм Маркса говорив про революцію в розвинених країнах з великим пролетаріатом. Але в Росії робітників було мало, а селян багато. Ленін змінив цю ідею і сказав, що революція може початися в слабкій країні, як Росія, бо імперіалізм робить світ пов'язаним. Капіталісти експлуатують колонії, і це створює ланцюг, де найслабша ланка може порватися першою. Він писав про це в книзі про імперіалізм як вищу стадію капіталізму. Там він пояснював, як банки і монополії контролюють все, і це веде до війн за ринки. Ленін додав ідею про партію як авангард. Звичайні робітники не завжди розуміють теорію, тому потрібна група професійних революціонерів, які навчають і організують. Це відрізнялося від Маркса, бо Маркс вірив у спонтанну боротьбу класів [12, с. 45].

Ленін бачив, як царська влада душить людей, і казав, що потрібно захопити державу силою. У 1917 році більшовики зробили це в жовтні. Ленін адаптував марксизм до російських умов з автократією і відсталістю. Він говорив про союз робітників і селян, бо селяни хотіли землю. Маркс фокусувався на пролетаріаті, але Ленін побачив, що в бідних країнах селяни можуть допомогти. Після революції він ввів нову економічну політику, де дозволив трохи приватного бізнесу, щоб відновити країну після війни. Це було тимчасово, бо марксизм передбачає соціалізм без ринку. Ленін критикував реформістів і казав, що тільки диктатура пролетаріату врятує. Його ідеї поширилися в інші країни, де капіталізм був слабким. Ленінізм став основою для комуністичних партій у світі. Він додав теорію про національне питання, де пригноблені народи можуть боротися проти імперіалізму. Це допомогло в колоніях. Ленін писав листи і

статті, щоб пояснити, як марксизм працює в реальності. Його зміни зробили теорію практичною для революцій за межами Європи [23].

Ленін завжди казав, що він вірний марксизму, але адаптував його до нових часів. Маркс жив у дев'ятнадцятому столітті, коли капіталізм тільки розвивався. Ленін бачив монополії і фінансові кризи на початку двадцятого. Він пояснював, що імперіалізм затримує революцію в багатих країнах, бо робітники там отримують крихти від колоній. Тому революція починається в периферійних країнах. Ленін аналізував російську економіку і побачив, що капіталізм там росте швидко, але з феодалними залишками. Він писав про розвиток капіталізму в Росії ще в 1890-х. Там він застосовував ідеї Маркса до місцевих умов, як зростання фабрик і руйнування сіл. Ленін додав ідею про державу як машину для придушення. Маркс говорив про державу як інструмент класу, але Ленін казав, що її потрібно зламати і побудувати нову.

Після революції це стало радянською владою, де ради робітників керують. Але на практиці партія взяла контроль. Ленін боровся з фракціями в партії і казав, що потрібна дисципліна. Його ленінізм став наукою про революцію в епоху імперіалізму. Він писав про тактику, як страйки і повстання. Ленін вплинув на комуністів у Азії та Латинській Америці. Його зміни включали акцент на антиімперіалізм. Маркс фокусувався на Європі, але Ленін побачив глобальний світ. Він організував Комінтерн, щоб координувати революції в світі. Ленін критикував соціал-демократів за зраду марксизму під час Першої світової війни. Він казав, що війна – продукт імперіалізму. Його теорія допомогла пояснити, чому робітники воюють один проти одного. Ленінізм зробив марксизм більш гнучким для різних країн. Без цих адаптацій революція в Росії не сталася б. Ленін помер у 1924, але його ідеї жили в радянській системі [45].

Троцький працював з Ленініним під час революції, але мав свої ідеї. Він говорив про постійну революцію, де революція не зупиняється на буржуазному етапі. У відсталих країнах, як Росія, пролетаріат бере владу одразу і переходить до соціалізму. Це відрізнялося від Маркса, бо Маркс бачив етапи розвитку. Троцький казав, що в епоху імперіалізму світ пов'язаний, і революція

поширюється швидко. Він критикував Сталіна за ідею соціалізму в одній країні. Троцький вірив, що соціалізм неможливий без світової революції. Капіталізм глобальний, тому боротьба тяж. Він писав про це в книзі про постійну революцію. Там він аналізував Росію 1905 року, де робітники і селяни боролися разом. Троцький додав роль селян, але казав, що пролетаріат веде.

Маркс фокусувався на робітниках у містах, але Троцький побачив, що в бідних країнах селяни важливі. Його троцькізм став опозицією в Радянському Союзі. Троцький казав, що бюрократія виродила революцію. Держава стала не робітничою, а бюрократичною. Він аналізував сталінізм як деформацію. Троцький організував Четвертий Інтернаціонал, щоб боротися проти Сталіна. Його ідеї поширилися в Європі та Америці. Троцький писав про фашизм і казав, що робітники мусять єднатися проти. Він критикував популярні фронти з буржуазією. Троцькізм зробив акцент на інтернаціоналізм. Маркс говорив про класову боротьбу в країнах, але Троцький побачив світовий процес. Він жив у вигнанні і писав книги про революцію. Його вбили у 1940, але ідеї жили в лівих рухах. Троцький завжди називав себе марксистом-леніністом, але з відмінностями в тактиці. Його теорія допомогла пояснити невдачі в Європі після Першої війни [55].

Троцький відрізнявся від класичного марксизму в поглядах на селян і революцію. Маркс бачив селян як консервативних, бо вони прив'язані до землі. Троцький казав, що в країнах як Росія селяни можуть бути союзниками пролетаріату. Вони хочуть землю, і це веде до повстання проти царя. Але після революції пролетаріат мусять вести до колективізації. Троцький писав про нерівний розвиток. Капіталізм розвивається не рівно, тому революція в слабких місцях. Це адаптація марксизму до реальності. Він критикував Леніна спочатку, але потім приєднався [52].

Троцькізм став окремою течією через опозицію Сталіну. Троцький говорив про перехідну програму, де вимоги робітників ведуть до революції. Наприклад, контроль над фабриками. Це практично. Маркс писав теорію, а Троцький застосовував до політики. Його ідеї вплинули на Латинську Америку і Азію.

Троцький аналізував світову економіку і бачив, як капіталізм створює кризи. Він передбачав Другу світову війну як боротьбу імперіалістів. Троцькізм зробив марксизм більш динамічним. Без акценту на постійну революцію багато рухів зупинилися б. Троцький писав біографію Сталіна і показав, як бюрократія зрадила ідеали. Його теорія про вироджену робітничу державу пояснює Радянський Союз. Троцький жив у Мексиці і організовував послідовників. Його ідеї живі в сучасних лівих партіях. Він завжди посилався на Маркса і Леніна як основу.

Мао жив у Китаї, де не було сильного пролетаріату. Він адаптував марксизм до китайських умов з селянами як основою. Маркс фокусувався на робітниках, але Мао побачив, що в Азії селяни – головна сила. Він говорив про народну війну, де партизани в селах оточують міста. Це відрізнялося від Леніна, бо Ленін брав міста. Мао писав про суперечності в суспільстві. Головна суперечність – між народом і імперіалістами. Він додав китайську культуру до марксизму. Конфуціанство змішав з діалектикою. Маоїзм став синізованим марксизмом. Мао казав, що революція триває після влади [48].

Культурна революція в 1960-х боролася з бюрократією. Робітники і студенти очищали партію. Це адаптація до китайської реальності з імператорською традицією. Мао аналізував імперіалізм і казав, що Китай – напівколонія. Він об'єднав патріотизм з соціалізмом. Маркс відкидав націоналізм, але Мао використав його проти Японії. Його теорія про три світи розділила країни на імперіалістів, соціалістів і третій світ. Третій світ бореться проти першого. Маоїзм поширився в Індії, Перу, Непалі. Мао писав червону книжечку з цитатами для мас. Це зробило марксизм доступним для селян. Його зміни включали акцент на масову лінію, де лідери вчаться в народі. Партію контролюють знизу. Маоїзм став теорією для бідних країн.

Мао розвивав марксизм через практику в Китаї. Він казав, що теорія приходить з досвіду. Революція 1949 року базувалася на селянській армії. Мао адаптував ленінізм, додавши роль армії в політиці. Партія керує рушницею. Це відрізнялося від Маркса, бо Маркс не говорив про армію як інструмент. Мао

боровся з радянським ревізіонізмом після Сталіна. Він казав, що СРСР став капіталістичним. Маоїзм став антирадянським марксизмом. Він додав ідею про класову боротьбу в соціалізмі [11, с. 67].

Класи не зникають одразу. Потрібно боротися з капіталістичними елементами в партії. Культурна революція була цим. Мао змішав марксизм з китайською філософією. Діалектика як єдність протилежностей з конфуціанства. Його теорія про нову демократію – перехід, де буржуазія допомагає, але під контролем. Потім соціалізм. Маркс говорив про диктатуру пролетаріату одразу. Мао адаптував до Китаю з феодалізмом. Його ідеї вплинули на третій світ. В'єтнам і Куба взяли елементи. Мао писав про протиріччя між розумовою і фізичною працею. Потрібно зменшити різницю. Селяни йдуть до фабрик, робітники до сіл. Це зробило марксизм адаптованим до Азії. Маоїзм живе в сучасних рухах. Він показав, як марксизм змінюється з культурою.

2.2. Соціально-політичні трансформації марксистських ідей у практиці

Марксистські ідеї перетворилися в практиці двадцятого століття, коли їх застосували в реальних країнах після революцій. У Радянському Союзі Ленін взяв теорію Маркса і зробив її інструментом для влади. Маркс говорив про революцію в розвинених країнах з сильним пролетаріатом, але Ленін побачив, що в Росії з селянами і відсталістю потрібно діяти інакше. Він створив партію більшовиків як авангард, яка захопила владу в 1917 році. Це перетворило марксизм з філософії на державну ідеологію. Соціально люди отримали освіту і медичну допомогу безкоштовно, жінки пішли на роботу і отримали права. Політично з'явилася диктатура пролетаріату, але на ділі це стало однопартійною системою з цензурою. Ленін ввів нову економічну політику з елементами ринку, щоб відновити країну після громадянської війни. Це було відхиленням від чистого марксизму, бо Маркс мріяв про повний соціалізм без приватної торгівлі [12, с. 77].

Після Леніна Сталін посилив контроль і почав індустріалізацію. Фабрики будувалися швидко, але за рахунок селян. Колективізація забрала землю в фермерів і створила колгоспи. Мільйони померли від голоду в 1930-х. Це перетворило марксистську ідею спільної власності на примусову систему. Політично Сталін створив культ особи і репресії. Тисячі людей йшли в табори за інакодумство. Марксизм став виправданням для тоталітаризму. Люди вчили марксизм-ленінізм у школах, але на практиці це було про лояльність владі. Соціальні зміни включали урбанізацію, коли селяни йшли в міста на заводи. Робочий день скоротили, але профспілки контролювала держава. Марксистська ідея класової боротьби перетворилася на боротьбу з ворогами народу [11].

Сталін експортував модель у Східну Європу після Другої світової. Країни як Польща і Угорщина стали соціалістичними з подібними змінами. Це зробило марксизм глобальним, але з місцевими адаптаціями. У Чехословаччині, наприклад, інтелігенція намагалася реформувати систему в 1968 році з Празькою весною, але радянські танки придушили. Політичні трансформації показували, як марксизм став інструментом влади, а не звільнення. Соціально це дало рівність на папері, але нерівність у владі. Багато істориків кажуть, що це спотворило оригінальні ідеї Маркса.

У Китаї Мао Цзедун перетворив марксизм на маоїзм, адаптувавши до селянського суспільства. Маркс фокусувався на робітниках у містах, але Мао побачив, що в Китаї селяни – основна сила. Він організував партизанську війну проти японців і націоналістів. Революція 1949 року принесла владу комуністам. Соціально це означало земельну реформу, де селяни отримали землю від поміщиків. Потім колективізація створила комуни, де люди працювали разом. Жінки звільнилися від традицій, як бинтування ніг, і пішли вчитися. Політично Мао створив однопартійну державу з масовими кампаніями [56].

Великий стрибок уперед у 1950-х мав зробити Китай промисловим гігантом швидко. Люди варили сталь у дворах, але це призвело до голоду і мільйонів смертей. Марксистська ідея планування перетворилася на хаос через помилки. Мао говорив про класову боротьбу в соціалізмі, бо класи не зникають

одразу. Культурна революція 1966 року мобілізувала молодь проти бюрократів. Студенти і червоногвардійці громили вчителів і чиновників. Це перетворило марксизм на інструмент масового руху, але з насиллям. Соціальні трансформації включали освіту для всіх, але з ідеологічним контролем. Книги спалювали, якщо не марксистські. Політично це посилювало культ Мао, як у Сталіна.

Після Мао Ден Сяопін реформував систему з елементами ринку. Китай відкрився світу, але партія залишилася при владі. Це перетворило марксизм на соціалізм з китайськими характеристиками. Економіка росла, але нерівність теж. Соціально люди переїжджали в міста, створюючи нові класи. Марксистська ідея рівності стала гнучкою. У В'єтнамі Хо Ші Мін адаптував подібно, поєднавши марксизм з націоналізмом проти колонізаторів. Війна з США показала, як марксизм став інструментом антиімперіалізму. Політичні зміни включали партизанську тактику, а соціальні – земельні реформи. Це зробило марксизм гнучким для Азії. Багато вчених кажуть, що це спотворило оригінал, але допомогло незалежності [51].

У Латинській Америці марксизм перетворився через революції в Кубі і Нікарагуа. Фідель Кастро і Че Гевара взяли ідеї Маркса і Леніна, але додали антиімперіалізм проти США. Революція 1959 року на Кубі повалила диктатора і націоналізувала фабрики. Соціально це дало безкоштовну медицину і освіту. Діти вчилися читати масово в кампаніях. Жінки стали рівними в армії і роботі. Політично Куба стала соціалістичною державою з однопартійною системою. Марксистська диктатура пролетаріату стала владою Кастро. Вони експортували революцію в Африку і Латинську Америку. В Анголі кубинці боролися за марксистський уряд. Це перетворило марксизм на інструмент третього світу проти капіталізму. Соціальні трансформації включали аграрну реформу, де землю дали селянам. Але економіка залежала від СРСР, і після його падіння Куба зазнала криз.

Політично цензура душить опозицію. У Чилі Сальвадор Альєнде спробував марксизм через вибори в 1970-х. Він націоналізував мідь, але путч Піночета знищив це. Це показало, як марксизм стикається з реакцією. У

Нікарагуа сандіністи в 1979 році взяли владу з марксистськими ідеями. Вони дали землю і освіту, але війна з контраст зруйнувала. Соціально марксизм дав надію бідним, але політично став причиною конфліктів. Багато країн Африки як Ефіопія взяли марксизм-ленінізм у 1970-х. Менгісту створив режим з колективізацією, але голод і репресії прийшли. Це перетворило ідеї Маркса на військові диктатури. Політичні трансформації показували, як марксизм стає національним визволенням. Але часто це кінчалось бюрократією і корупцією. Історики кажуть, що практика спотворила теорію через владу [23].

У Східній Європі після Другої світової марксизм перетворився на радянську модель. Країни як Болгарія і Румунія стали народними республіками з планованою економікою. Соціально це означало індустріалізацію і освіту. Люди переїжджали в міста, фабрики росли. Жінки працювали нарівні з чоловіками. Але політично партії контролювали все, вибори були фальшивими. Марксистська ідея демократії стала фасадом. У Югославії Тіто зробив свій шлях з самоуправлінням. Робітники керували фабриками самі, без Москви. Це перетворило марксизм на децентралізований.

Соціально це дало більше свободи, але після Тіто країна розпалася. У Польщі Солідарність у 1980-х боролася проти марксистського режиму за права робітників. Це показало іронію, бо марксизм мав захищати робітників, але став проти них. Політичні трансформації включали десталінізацію після 1956 року. Хрущов розкрив злочини Сталіна, і країни пом'якшили репресії. Але система залишилася. Соціально марксизм дав соціальний захист, як пенсії і відпустки. Люди мали роботу гарантовано. Але дефіцит товарів робив життя важким. Марксистська ідея рівності перетворилася на рівність у бідності. У Угорщині повстання 1956 року хотіло реформувати марксизм, але радянські війська придушили. Це показало, як практика марксизму стала інструментом контролю Москви. Багато людей втекли на Захід. Політичні зміни в 1980-х привели до падіння стіни в Берліні. Марксизм впав через економічні провали. Соціально це залишило спадщину, як освіта, але з травмою від репресій. Історики аналізують, як теорія Маркса стала державним апаратом [34].

Загалом соціально-політичні трансформації марксистських ідей у двадцятому столітті показали, як теорія стає практикою з викривленнями. Маркс мріяв про безкласове суспільство без держави, але в реальності держави стали сильнішими. Соціально марксизм дав прогрес у рівності, освіті і здоров'ї в багатьох країнах. Бідні отримали шанс на життя. Але часто це коштувало свободою. Політично ідеї перетворилися на тоталітарні режими з культурами лідерів.

Революції починалися з надії, але кінчалися бюрократією. Марксизм адаптувався до культур, як у Китаї з конфуціанством чи в Африці з племінними традиціями. У Ефіопії марксизм став причиною громадянських війн. Соціальні зміни включали урбанізацію і модернізацію, але з екологічними проблемами від індустрії. Політично марксизм став ідеологією холодної війни проти капіталізму. Багато країн третього світу взяли його для незалежності. Але після 1989 року багато режимів впали. Марксизм залишився в теорії, але практика показала проблеми. Критики кажуть, що людська природа не дозволяє ідеального соціалізму. Прихильники говорять, що справжній марксизм не застосували. Трансформації вплинули на світ, давши уроки про владу і рівність. Сьогодні марксизм вивчають у університетах як історію. Його ідеї живуть у рухах за соціальну справедливість. Але практика двадцятого століття показала ризики.

2.3. Критика та адаптації марксизму в наукових ідеях ХХ століття

Марксизм у двадцятому столітті отримав багато критики від філософів і економістів за те, що його ідеї не витримували перевірки реальністю. Карл Поппер казав, що марксизм не наука, бо його прогнози не можна спростувати. Наприклад, Маркс передбачав революцію пролетаріату і падіння прибутків, але коли цього не сталося, марксисты просто переосмислювали факти через діалектику. Це робило теорію догматичною. Фрідріх Гаєк і Людвіг фон Мізес критикували планову економіку за проблему розрахунку. Без ринкових цін неможливо раціонально розподіляти ресурси, бо ніхто не знає справжньої

вартості і попиту. Вони бачили, як соціалізм веде до авторитаризму без вільного ринку. Євген фон Бем-Баверк ще в кінці дев'ятнадцятого століття, але його ідеї вплинули на двадцяте, казав, що трудова теорія вартості помилкова. Вартість залежить не тільки від праці, а від попиту і вкладень капіталістів [55].

Альфред Маршалл розвивав ідею суб'єктивної вартості. Джон Мейнард Кейнс називав Капітал Маркса застарілим і помилковим. Мілтон Фрідман пов'язував соціалізм з придушенням свобод. Нобуо Окішіо довів теоремою, що норма прибутку росте з економією витрат, а не падає. Лешек Колаковський говорив, що діалектичні закони Маркса або тривіальні, або нісенітниця. Прогнози не збулися: середній клас виріс, робітники не зубожіли абсолютно, революції не сталися, прибутки зросли. Томас Соуелл бачив марксизм як візію для влади, яка ігнорує суперечності. Бертран Рассел критикував оптимізм Маркса як релігійний. Пол Джонсон звинувачував Маркса в фальсифікації доказів. Мюррей Ротбард називав історичний матеріалізм вузьким. Прабгат Ранджан Саркар казав, що марксизм банкрут. Ісає Берлін говорив, що Маркс недооцінив різноманіття людських цінностей. Жан-Поль Сартр відзначав, що класи не однорідні для революції. Ці критики показували, як марксизм не пояснює складність суспільства [52].

Критики марксизму в соціальних науках фокусувалися на відсутності революції і економічному детермінізмі. Маркс передбачав поляризацію суспільства на два класи і повстання пролетаріату. Але революції не сталося в розвинених країнах. Капіталізм адаптувався через реформи, як соціальне забезпечення після депресії. Джозеф Шумпетер описував креативне руйнування, де інновації дозволяють капіталізму оновлюватися. Робітники не об'єдналися, бо вірили в соціальну мобільність, як американська мрія. Вони ставили націю чи релігію вище класу. Класи стали складнішими з середнім класом і новою дрібною буржуазією.

Реформи, як профспілки і вибори, покращили життя без перевороту. Гаєк казав, що ліберальні інститути каналізують невдоволення мирно. Революції в СРСР чи Китаї призвели до авторитаризму і голоду, а не свободи. Поппер бачив

це як історизм без перевірки. Економічний детермінізм Маркса робив людей маріонетками економіки. Він ігнорував свободу волі і опір. Постмодерністи підкреслювали ідентичності за гендером чи расою поза класом. Феміністки вказували на нерівність, не зведену до економіки. Історичні прогнози провалилися, як у кризах 2008 чи ковіду, без поляризації. Вартість не тільки від праці, а від попиту і інновацій [12, с. 34].

Марксизм бачив суспільство просто, без культурних чи особистих факторів. Поппер називав його ненауковим за нефальсифікованість. Соціальні рухи, як за права чи екологію, йдуть від дій людей, не від економічного краху. Провали в практиці робили марксизм утопічним. Він не давав чіткого плану комунізму, тільки віру в історію. Реалізації створили нові еліти і нерівність. Трудова теорія вартості ігнорувала дефіцит і бажання. Діаманти коштують дорого не від праці, а від рідкості. Утопія Маркса стала причиною репресій. Критики бачили розрив між теорією і реальністю.

Франкфуртська школа адаптувала і критикувала класичний марксизм у двадцятому столітті, зміщуючи акцент з економіки на культуру і психологію. Вони бачили, чому пролетаріат не повстав у розвинених країнах, бо капіталізм інтегрував робітників через фашизм чи добробут. Школа відійшла від ортодоксального фокусу на класовій боротьбі, додаючи міждисциплінарні методи з філософією, соціологією і психологією. Вони аналізували тотальність суспільства, включаючи домінування в психології і культурі. Критиковали науковий марксизм за догматизм, пропонуючи радикальну критику зсередини соціальної реальності [33].

Впливи йшли від Гегеля, Маркса, Вебера, Ніцше і Фрейда. Макс Горкгаймер визначив критичну теорію як трансформативну, спрямовану на скасування несправедливості. Він відійшов від політичної економії до соціальної філософії, критикуючи позитивізм. Теодор Адорно розвивав негативну діалектику, відкидаючи тотожне мислення. У Діалектиці Просвітництва з Горкгаймером аналізував, як раціоналізм веде до домінування. Він бачив масову культуру як індустрію, яка комодифікує розваги і притуплює критику. Герберт

Маркузе в Одновимірній людині діагностував суспільство, де репресивна десублімація миттєво задовольняє бажання, маскуючи репресії. Він закликав до великого відмови через аутсайдерів. Юрген Габермас зробив комунікативний поворот, ґрунтуючи критику на щоденному спілкуванні. Він розрізняв систему і життєвий світ, критикуючи колонізацію останнього грошима і владою. Школа інтегрувала фрейдизм, пояснюючи репресовані інстинкти в авторитарній особистості. Репресії ведуть до фашизму через сімейні структури. Вони аналізували культуру як індустрію, яка стандартизує і відволікає. Ідеологія робить відносини природними. Відчуження поширюється на повсякденне життя. Емансипація йде через саморефлексію. Школа діагностувала одномірну ідеологію і тотальну адміністрацію в капіталізмі. Вони шукали утопії в мистецтві чи бунтах [39].

Інші адаптації марксизму в наукових ідеях двадцятого століття включали роботи Антоніо Грамші і Луї Альтюссера. Грамші розвивав ідею гегемонії, де буржуазія панує не тільки силою, а через культуру і згоду. Це адаптувало марксизм до західних суспільств, де держава сильна, але громадянське суспільство грає роль. Альтюссер застосовував структуралізм, бачачи ідеологію як апарати держави, які відтворюють відносини. Він відокремлював молодого Маркса від зрілого, фокусуючи на науковому марксизмі.

Постмарксизм, як у Ернесто Лаклау і Шанталь Муфф, відкидав строгий класовий конфлікт і революцію. Вони включали інших теоретиків, пропонуючи поступовість через демократичний соціалізм. Франкфуртська школа поєднувала марксизм з Вебером, адресуючи прогалини в економічній теорії. Енгельс уточнював, що економічна база визначає врешті-решт, але не єдиний фактор. Девід Гарві відповідав на критику прав, кажучи, що соціалізм дає колективні шанси для індивідуальних свобод. Темпоральна інтерпретація Андрю Клімана вирішувала неузгодженості в теорії вартості. Нондогматичні марксизми після Другої світової додавали екзистенціалізм і феноменологію. Марксизм-ленінізм став доктриною партій, надихаючи соціал-демократію в Німеччині [40].

Адаптації робили марксизм гнучкішим для розвиваючих країн. Критики призводили до інтерпретацій, де матеріалізм не детерміністичний. Марксизм еволюціонував через запозичення з сучасних філософій. Він став основою для помірною соціалізму. Адаптації відповідали на провали прогнозів і практичні проблеми.

Висновки до розділу 2

Марксизм у двадцятому столітті змінився через різні країни. Ленін адаптував його для Росії з акцентом на партію і союз з селянами. Троцький говорив про постійну революцію в глобальному масштабі. Мао в Китаї зробив фокус на селянах і культурних змінах. Ці модифікації зробили теорію гнучкою для бідних країн. Вони додали елементи націоналізму і партизанської боротьби. Марксизм поширився за межі Європи. Революції стали можливими в Азії і Латинській Америці. Його ідеї надихнули лідерів на боротьбу з імперіалізмом. Без цих змін марксизм залишився б тільки теорією для промислових країн.

На практиці марксистські ідеї перетворилися в режими з плануванням і колективізацією. У Радянському Союзі Сталін будував фабрики швидко, але з репресіями. Китай під Мао мав культурну революцію для боротьби з бюрократією. Куба дала освіту і медицину всім, але з цензурою. Соціальні зміни включали рівність для жінок і бідних. Політичні трансформації призвели до однопартійних систем. Революції обіцяли свободу, але часто давали владу еліті. Економіка росла в деяких країнах, але з голодом і конфліктами. Марксизм став інструментом для незалежності в колоніях. Практика показала проблеми з владою і економікою.

Критика марксизму в наукових ідеях фокусувалася на помилках прогнозів. Поппер називав його ненауковим через нефальсифікованість. Гаск критикував планову економіку за відсутність цін. Адаптації як у Франкфуртській школі додали культуру і психологію. Грамші говорив про гегемонію через згоду. Альтюссер застосовував структуралізм до ідеології. Ці зміни зробили марксизм ширшим для західних суспільств. Критики вказували на ріст середнього класу і реформи. Марксизм еволюціонував через поєднання з іншими теоріями. Він залишився впливовим у соціології і філософії.

РОЗДІЛ 3. СУЧАСНІ НАПРЯМКИ ТА РЕАЛІЇ МАРКСИЗМУ

3.1. Сучасна соціально-критична теорія та її інтерпретація марксизму (Адорно, Горкгаймер, Маркузе та ін.)

Соціально-критична теорія з'явилася в тридцятих роках минулого століття в Німеччині через Франкфуртську школу. Макс Горкгаймер став її головним теоретиком і казав, що критична теорія має змінювати суспільство, а не просто описувати. Він брав марксизм як основу, але додавав емпіричні дослідження і нормативні погляди. Горкгаймер критикував капіталізм за те, що він робить людей залежними від ринку і влади. Його теорія спрямована на звільнення людей від несправедливості. Він писав, що традиційна теорія бачить світ статичним, а критична показує конфлікти. Горкгаймер поєднував марксизм з психологією і соціологією. Він бачив, як капіталізм створює фальшиві потреби і контролює свідомість. Його робота вплинула на розуміння сучасного суспільства [47].

Горкгаймер казав, що марксизм потрібно оновити для нових часів. Він аналізував, як технології і масова культура пригнічують людей. Критична теорія стала інструментом для аналізу влади. Горкгаймер емігрував до Америки через нацистів і там продовжував роботу. Його ідеї показують, як марксизм може пояснювати не тільки економіку, а й культуру. Люди в капіталізмі стають частинами системи без свободи. Горкгаймер писав спільно з іншими про просвітництво як міф, де розум веде до домінування. Його інтерпретація робить марксизм ширшим для сучасності. Критична теорія допомагає бачити приховані механізми контролю. Вона вплинула на фемінізм і екологію. Горкгаймер бачив марксизм як живу теорію для змін [23].

Теодор Адорно працював з Горкгаймером і розвивав негативну діалектику. Він казав, що діалектика не дає остаточних відповідей, а показує суперечності. Адорно інтерпретував марксизм через культуру і мистецтво. Він бачив капіталізм як систему, де все стає товаром. Люди в сучасному суспільстві відчують відчуження від себе. Адорно критикував масову культуру за те, що

вона стандартизує думки. Фільми і музика роблять людей пасивними. Його теорія пояснює, чому революції не стаються. Капіталізм інтегрує робітників через розваги [27].

Адорно писав про авторитарну особистість, де люди підкоряються владі через страх. Він поєднував марксизм з фрейдизмом. Суспільство пригнічує інстинкти. Адорно бачив просвітництво як шлях до варварства, як у Голокості. Його інтерпретація робить марксизм критичним до прогресу. Технології не звільняють, а контролюють. Адорно аналізував музику як приклад опору. Авангардне мистецтво показує правду. Він емігрував і писав у США про культуру. Адорно казав, що марксизм повинен критикувати все суспільство. Люди в капіталізмі думають однаково через ідеологію. Його робота вплинула на студентські рухи шістдесятих. Адорно бачив марксизм як інструмент для емансипації. Критична теорія допомагає розкривати фальшиву реальність. Вона живе в сучасних дебатах про медіа [45].

Герберт Маркузе став відомим у шістдесятих через свої книги про одновимірну людину. Він інтерпретував марксизм як критику репресивного суспільства. Капіталізм створює фальшиві потреби через рекламу. Люди думають, що щасливі, але насправді пригнічені. Маркузе казав, що технології можуть звільнити, але в капіталізмі служать контролю. Він бачив потенціал у маргінальних групах, як студенти і меншини. Вони можуть почати революцію. Маркузе критикував ортодоксальний марксизм за жорсткість. Потрібен досвід сучасного життя. Він поєднував марксизм з фрейдизмом про ерос і танатос. Суспільство пригнічує бажання.

Маркузе писав про велику відмову від системи. Люди мусять відмовитися від фальшивих цінностей. Його теорія надихнула нові ліві рухи. Маркузе бачив марксизм як шлях до вільного суспільства. Критична теорія повинна трансформувати реальність. Він аналізував, як капіталізм робить все одномірним. Немає альтернативи в думках. Маркузе жив у США і викладав студентам. Його ідеї поширилися в Європі. Маркузе казав, що пролетаріат інтегрований, тому революція від аутсайдерів. Це оновлення марксизму для

споживацького суспільства. Критична теорія допомагає бачити приховану репресію. Вона вплинула на екологію і фемінізм [60].

Інші мислителі Франкфуртської школи продовжили інтерпретацію марксизму в сучасному ключі. Юрген Габермас перейшов до комунікативної теорії. Він казав, що марксизм повинен фокусуватися на спілкуванні людей. Суспільство ділиться на систему влади і життєвий світ. Капіталізм колонізує повсякденне життя. Габермас оновив критичну теорію для демократії. Він аналізував дискурс як шлях до згоди. Аксель Хоннет розвивав ідею визнання. Люди страждають від невизнання в суспільстві. Це додає марксизму соціальний вимір. Хоннет бачив боротьбу за визнання як продовження класової боротьби [4].

Ненсі Фрейзер поєднує марксизм з фемінізмом. Вона говорить про перерозподіл і визнання. Капіталізм експлуатує жінок і меншини. Сучасна критична теорія застосовує марксизм до глобалізації. Вона критикує неолібералізм за нерівність. Мислителі як Крістіан Фуке аналізують інтернет через марксизм [6]. Соціальні мережі експлуатують дані. Критична теорія стає інструментом для цифрової ери. Вона впливає на рухи проти расизму. Славою Жижек поєднує марксизм з лаканізмом. Він бачить ідеологію в повсякденному. Сучасні інтерпретації роблять марксизм актуальним для клімату і технологій. Критична теорія допомагає розуміти сучасні кризи. Вона живе в університетах і активізмі.

Концепція відчуження посідає особливе місце в критичній теорії як точка перетину раннього Маркса і Франкфуртської школи. Маркс у своїх ранніх рукописах показав, що відчуження - це не психологічний стан і не моральна проблема, а структурна риса капіталістичних виробничих відносин. Робітник відчужений від продукту своєї праці (він не є його власником), від самого процесу праці (праця нав'язана, а не вільна), від своєї людської сутності (в капіталізмі людина реалізується не в праці, а у тварині-відпочинку) і від інших людей (відносини між людьми набувають форми конкуренції і речових відносин). Франкфуртська школа підхопила і радикально розвинула цей діагноз.

Адорно і Горкгаймер у “Діалектиці Просвітництва” (1944) показали, що відчуження в ХХ столітті не зникло, а поглибилося і поширилося: воно охопило не лише сферу виробництва, а й сферу споживання, дозвілля, культури, самого мислення.

Відчуження, за Адорно, проявляється в “індустрії культури” - системі масового виробництва культурних продуктів (фільмів, музики, новин, реклами), яка стандартизує й уніфікує духовне споживання так само, як фабрика стандартизує матеріальне виробництво. Споживач культурної індустрії є не суб’єктом культурного споживання, а її об’єктом: його смаки, бажання, уявлення про щастя формуються ззовні. Він “вільно обирає” рівно те, що йому нав’язане. У цьому і полягає відчуження на рівні культури: люди сприймають продукти відчуженої праці як власні бажання, а нав’язані потреби - як природні. Маркузе в “Одновимірній людині” (1964) назвав цей феномен “репресивною десублімацією”: система не просто забороняє, а насичує людину псевдозадоволеннями, притуплюючи здатність до критичного мислення і справжнього бажання змін.

Вплив критичної теорії на суспільство в другій половині ХХ століття важко переоцінити. По-перше, вона стала інтелектуальним підґрунтям для нових лівих рухів 1960-х–1970-х років. Студентські повстання 1968 року в Парижі, Берліні, Мехіко і Нью-Йорку формувалися під величезним впливом ідей Маркузе, Адорно, а також Антоніо Грамші. Молодь відкидала не лише ринковий капіталізм, а й “реальний соціалізм” радянського зразка - і в цьому, до речі, критична теорія відіграла ключову роль, оскільки вона не захищала жоден наявний лад, а критикувала всі форми панування і відчуження. По-друге, критична теорія суттєво вплинула на розвиток феміністської теорії. Погляди Маркузе на репресивність сексуальних норм, а також дослідження Франкфуртської школи про авторитарну особистість дали феміністкам концептуальні інструменти для аналізу патріархату як системи, аналогічної класовому пануванню. По-третє, критична теорія трансформувала університетську гуманітарну освіту на Заході: такі дисципліни, як соціологія,

літературознавство, культурні студії, медіадослідження, значною мірою побудовані на методологічному фундаменті, закладеному Франкфуртською школою.

У сучасному світі - в XXI столітті - критична теорія зберігає і навіть посилює свою актуальність. Її вплив проявляється одразу в кількох вимірах. У сфері аналізу цифрових технологій і соціальних медіа дослідники, що спираються на критичну теорію, показують, як платформи Facebook, Instagram, TikTok і YouTube відтворюють у цифровому просторі ті самі механізми відчуження і товарного фетишизму, що їх описав Маркс, а Адорно - стосовно індустрії культури минулого століття. Користувач соціальних медіа вільний у “виборі” контенту, але алгоритмічне середовище формує його уподобання, перетворює увагу на товар, продає поведінкові дані рекламодавцям. Крістіан Фукс, один з провідних дослідників у цій сфері, переконливо показує, що сучасний інтернет є не простором свободи, а новим полем капіталістичної експлуатації, де замість фізичної праці вилучається цифрова праця мільярдів користувачів.

У сфері соціальної та расової справедливості критична теорія посідає центральне місце в академічних і публічних дебатах. Такі рухи, як Black Lives Matter, що розгорнулися з новою силою після 2020 року, спираються на теоретичний каркас, в якому марксівський аналіз класового панування доповнено аналізом расового панування і колоніальної спадщини. Поняття “структурного расизму” - ідея, що расові нерівності відтворюються не через індивідуальні упередження, а через системні механізми - глибоко споріднене з марксівським поняттям структурної класової нерівності. В університетах критична расова теорія (Critical Race Theory) стала одним з найважливіших академічних напрямів - і водночас однією з найбільш дискусійних тем у суспільно-політичних дебатах США і Західної Європи. Сам факт цих дебатів свідчить про те, що критична теорія зачіпає справжні нерви сучасного суспільства.

У сфері кліматичної кризи і глобальних екологічних проблем критична теорія також показує свою пояснювальну силу. Екомарксизм - напрям, що поєднує аналіз Маркса з екологічною проблематикою - використовує поняття “метаболічного розриву” (metabolic rift), яке Джон Белламі Фостер розвинув на основі марксівських ідей про відносини між людиною і природою. Суть цього поняття: капіталізм розриває природний кругообіг речовин, перетворюючи природу на безоплатний ресурс для накопичення капіталу. Глобальне потепління, знищення біорізноманіття, забруднення океанів - усе це є проявами системної нездатності капіталізму враховувати довгострокові екологічні наслідки в гонитві за короткостроковим прибутком. Таким чином, критична теорія сьогодні не просто пояснює соціальні явища, а підказує шляхи для їх перетворення - і в цьому полягає її найважливіша риса, успадкована від класичного марксизму.

Аксель Хоннет - один з провідних представників третього покоління Франкфуртської школи - переосмислив марксівський аналіз відчуження через призму теорії визнання. Якщо класичний марксизм фокусувався на матеріальній експлуатації, Хоннет показує, що не менш значущим є символічне приниження, невизнання, зневага до людської гідності. Борітьба за визнання - за право на гідну ідентичність, на повагу, на соціальний статус - є, за Хоннетом, не менш фундаментальним виміром соціальних конфліктів, ніж боротьба за матеріальні ресурси. Ця теорія допомагає пояснити такі явища, як популістські рухи серед “забутих” спільнот, що відчувають себе культурно і соціально непоміченими, незважаючи на те, що їхня матеріальна ситуація може бути відносно терпимою. Критична теорія таким чином розширює аналітичні горизонти марксизму, не відкидаючи його базових інсайтів.

Юрген Габермас, найбільш впливовий мислитель другого покоління Франкфуртської школи, зробив спробу перебудувати критичну теорію на нових засадах - не через теорію праці, а через теорію комунікативної дії. Він розрізняє “систему” (ринок і державу, що функціонують за логікою грошей і влади) і “життєвий світ” (сферу міжлюдського спілкування, де панує комунікативний

розум). Криза сучасності, за Габермасом, полягає в колонізації життєвого світу системою: ринок і бюрократія проникають у ті сфери людського буття - сім'ю, освіту, культуру, мистецтво - де мали б панувати розуміння і солідарність. Ця ідея колонізації має виразні марксістські коріння, але Габермас переформулює її в термінах теорії комунікації і демократії, що робить її застосовною до широкого кола сучасних проблем - від дегуманізації медицини до кризи публічного простору в епоху соціальних мереж.

Отже, критична теорія є не просто академічним напрямом, ізольованим у стінах університетів. Вона формує суспільні дискурси, надихає соціальні рухи, пропонує концептуальні інструменти для осмислення найгостріших проблем сучасності - нерівності, відчуження, панування, екологічної кризи, цифровізації суспільного життя. Від Горкгаймера і Адорно до Габермаса, Хоннета і Фрейзера - критична теорія пройшла шлях від критики нацистського варварства і масової культури до теорії комунікативного розуму, визнання і перерозподілу. Цей шлях показує, що жива теоретична традиція не застигає в готових відповідях, а розвивається разом з проблемами, які вона покликана осмислювати і долати. Марксістська спадщина живе в критичній теорії не у вигляді незмінних догм, а у вигляді методу - методу радикальної критики існуючого з позицій людської свободи і гідності.

3.2. Постмарксизм та сучасні інтерпретації марксістської теорії

Постмарксизм з'явився в кінці двадцятого століття як реакція на кризи класичного марксизму. Він намагається оновити ідеї Маркса через поєднання з постмодернізмом і постструктуралізмом. Постмарксистки кажуть, що марксизм надто фокусується на економіці і класах. Вони пропонують ширший погляд на суспільство [34].

Ернесто Лаклау і Шанталь Муфф стали ключовими мислителями. Вони писали про гегемонію як спосіб влади через згоду людей. Буржуазія панує не тільки силою, а через культуру і ідеї. Постмарксизм відкидає ідею неминучої

революції пролетаріату. Замість цього пропонує радикальну демократію. Люди об'єднуються в різні групи за ідентичностями. Це включає фемінізм, екологію і расові питання. Постмарксизм критикує капіталізм за створення нерівності. Але він бачить боротьбу як множинну і нецентралізовану. Лаклау казав, що дискурс формує реальність. Слова і значення змінюють суспільство. Муфф додавала, що демократія повинна бути конфліктною. Конфлікти між групами ведуть до прогресу. Постмарксизм вплинув на політику в Латинській Америці і Європі. Він робить марксизм гнучкішим для сучасного світу. Люди не чекають великої революції. Вони борються локально за зміни. Постмарксизм бере від Маркса аналіз експлуатації. Але додає ідеї від Фуко про владу в повсякденному житті. Суспільство стає полем множинних опорів [27].

Сучасні інтерпретації марксистської теорії включають аналітичний марксизм. Він з'явився в сімдесятих роках серед філософів як Джон Елстер і Джеральд Коен. Вони застосовують логіку і математику до ідей Маркса. Аналітичні марксистки кажуть, що марксизм повинен бути точним. Вони критикують діалектику за неясність. Коен писав про справедливість в марксизмі. Він бачив експлуатацію як етичну проблему. Елстер аналізував класову боротьбу через теорію ігор. Люди діють раціонально за інтересами. Аналітичний марксизм відкидає детермінізм. Історія не рухається законами. Вона залежить від вибору людей. Ця інтерпретація робить марксизм сумісним з лібералізмом. Вони говорять про ринковий соціалізм. Економіка планується, але з елементами ринку [45].

Аналітичні марксистки вплинули на економістів. Вони вивчають нерівність через дані. Сучасні інтерпретації включають екологічний марксизм. Джон Беллами Фостер пише про метаболічний розрив. Капіталізм руйнує природу. Маркс говорив про землю як джерело вартості. Фостер додає екологію до аналізу. Капіталізм створює кризи в навколишньому середовищі. Люди експлуатують природу як працю. Екомарксизм пропонує зелений соціалізм. Виробництво повинно бути стійким. Ця інтерпретація актуальна для кліматичних змін. Марксизм стає інструментом для екологічних рухів [13].

Славою Жижек представляє сучасну інтерпретацію через лаканівський марксизм. Він поєднує Маркса з психоаналізом Жака Лакана. Жижек каже, що ідеологія ховається в повсякденному. Люди вірять в капіталізм через фантазії. Він аналізує фільми і культуру як приклади. Капіталізм створює бажання, які не задовольняються. Жижек критикує постмарксизм за м'якість. Потрібна революція проти глобального капіталу. Він пише про реальне в Лакана як те, що ламає ілюзії [38].

Марксизм повинен розкривати це реальне. Жижек впливає на поп-культуру і філософію. Його книги продаються мільйонами. Сучасні інтерпретації включають автономістський марксизм. Антоніо Негрі і Майкл Хардт пишуть про імперію. Глобальний капіталізм як мережа влади. Робітники стають множиною. Вони борються через креативність і комунікацію. Автономісти відкидають державу. Соціалізм приходить від низу. Негрі аналізує біополітику. Капіталізм контролює життя людей. Марксизм стає теорією опору в мережах. Ця інтерпретація актуальна для інтернету і глобалізації. Люди організовуються онлайн проти корпорацій. Автономістський марксизм надихає рухи як Окупай Волл-стріт [46].

Постмарксизм і сучасні інтерпретації стикаються з критикою. Деякі марксистки кажуть, що постмарксизм зраджує Маркса. Він втрачає фокус на класовій боротьбі. Критики як Річард Вольф пишуть, що постмарксизм стає ліберальним. Він говорить про демократію без змін економіки. Сучасні інтерпретації впливають на університети. Феміністські марксистки як Сільвія Федерічі додають гендер. Капіталізм експлуатує жіночу працю вдома. Це робить марксизм ширшим. Інтерпретації включають квір-марксизм. Він аналізує сексуальність через капітал. Капіталізм створює норми для прибутку [8].

Сучасний марксизм стає інтерсекційним. Він поєднує клас з расою і гендером. Критики кажуть, що це розмиває марксизм. Але прихильники бачать оновлення. Марксизм живе в дебатах про нерівність. Він пояснює глобальні кризи. Постмарксизм пропонує альтернативи популізму. Люди борються за права без великої теорії [50]. Сучасні інтерпретації роблять марксизм

інструментом для активізму. Він впливає на рухи проти austerity. Марксизм адаптується до цифрової ери.

3.3. Марксизм у сучасних соціальних рухах та перспективах розвитку ідей у XXI столітті

Марксизм продовжує впливати на сучасні соціальні рухи через ідеї про нерівність і експлуатацію. Люди в рухах як Occupy Wall Street у 2011 році використовували марксистські погляди на класову боротьбу. Вони говорили про один відсоток багатих проти дев'яноста дев'яти відсотків бідних. Це показало, як капіталізм створює прірву між людьми. Активісти цитували Маркса про капітал і працю. Рух поширився по світу і надихнув протести проти банків. Марксистські ідеї допомогли пояснити фінансову кризу 2008 року. Люди бачили в ній перевиробництво і спекуляції [45].

Антиглобалізаційні рухи в Європі і Латинській Америці теж беруть з марксизму критику імперіалізму. Вони борються проти корпорацій як Nike чи McDonald's. Марксизм дає інструменти для аналізу глобального капіталу. У Південній Африці міські рухи за житло і послуги використовують uneven development з марксизму. Люди організовуються проти приватизації води. Це робить марксизм практичним для локальних проблем. Рухи як Black Lives Matter додають расові питання до класових. Вони бачать поліцейське насилля як частину системи експлуатації. Марксистські мислителі аналізують це через інтерсекційність. Сучасні протести проти аустериті в Греції чи Іспанії цитують Маркса про кризи капіталізму. Люди вимагають перерозподілу багатства. Марксизм надихає на солідарність між робітниками різних країн.

Екологічні рухи в двадцять першому столітті беруть марксистські ідеї для критики капіталізму. Рух Extinction Rebellion говорить про кліматичну кризу як продукт прибутку. Компанії видобувають нафту заради грошей і руйнують планету. Марксистичні аналізують це як метаболічний розрив між людиною і природою. Капіталізм бачить природу як ресурс для експлуатації. Активісти в

Fridays for Future цитують Маркса про виробництво і навколишнє середовище. Вони вимагають зеленого соціалізму без корпорацій. У Латинській Америці рухи проти видобутку в Амазонії використовують марксизм для захисту корінних народів. Капіталізм експлуатує землю як працю. Марксистські екологи пишуть про декарбонізацію через колективну власність. Люди організовуються проти Shell чи Exxon. Це поєднує класову боротьбу з екологією [14].

Рухи як Sunrise Movement в США вимагають Green New Deal з марксистським акцентом. Вони бачать робочі місця в відновлюваній енергії як спосіб проти безробіття. Марксизм допомагає пояснити, чому бідні страждають від клімату більше. Глобальні протести проти COP конференцій цитують Маркса про фальшиві рішення. Капіталісти пропонують зелені ринки замість змін системи. Марксизм надихає на радикальні дії як блокування доріг. Люди бачать майбутнє в еко-соціалізмі.

Феміністські рухи в сучасності поєднують марксизм з гендерними питаннями. Марксистські феміністки говорять про неоплачену працю жінок вдома. Капіталізм залежить від цього для відтворення робітників. Рух MeToo показав експлуатацію на роботі через марксистський погляд. Жінки борються проти патріархату і капіталу разом. У Індії фермерські протести 2020 року включали жінок з марксистськими ідеями. Вони вимагали прав на землю і проти корпорацій. Марксизм допомагає аналізувати інтерсекцію класу і гендеру. ЛГБТК+ рухи додають марксизм для критики норм капіталізму [51].

Капіталізм створює сім'ю як одиницю для праці. Квір-марксистки пишуть про звільнення через скасування приватної власності. Рухи в Аргентині за аборти використовують марксизм для соціальної справедливості. Люди організовуються в профспілки з феміністським акцентом. Марксизм надихає на солідарність між робітницями світу. У Європі протести проти гендерного насилля цитують Маркса про відчуження. Жінки бачать тіло як товар в капіталізмі. Сучасні феміністки оновлюють марксизм для цифрової ери. Соцмережі експлуатують емоційну працю жінок. Марксизм допомагає боротися з цим [41].

Марксизм розвивається в двадцять першому столітті через глобальні кризи. Пандемія COVID-19 показала нерівність в доступі до вакцин. Марксистки аналізують це як імперіалізм фармацевтичних компаній. Багаті країни накопичують дози, бідні страждають. Війна в Україні з 2022 року цитують як продукт імперіалізму НАТО і Росії. Марксизм пояснює геополітику через економіку. Люди в рухах проти війни використовують Леніна про імперіалізм. Цифровий марксизм аналізує платформи як Uber. Вони експлуатують гігапрацівників без прав.

Марксистки пропонують кооперативи в мережі. AI і автоматизація замінюють роботу. Маркс передбачав це в Капіталі. Люди борються за базовий дохід через марксизм. Перспективи включають неомарксизм для глобалізації. Капіталізм стає мережею без кордонів. Марксизм адаптується до цього. Мислителі як Девід Гарві пишуть про просторовий розвиток. Міста стають центрами нерівності. Марксизм надихає на урбаністичні рухи. Майбутнє бачать в соціалізмі з технологіями. Люди планують економіку через дані.

Постмарксистські ідеї формують перспективи марксизму в столітті. Вони відкидають строгий детермінізм і додають множинні ідентичності. Рухи як антирасистські в США поєднують клас з расою. Постмарксистки як Лаклау говорять про гегемонію в культурі. Капіталізм панує через медіа. Люди борються через дискурс. Сучасний марксизм включає постколоніалізм [23].

У Африці рухи проти боргів цитують Маркса про primitive accumulation. Колонії досі експлуатують. Перспективи бачать марксизм в боротьбі з неолібералізмом. Кризи як 2008 рік повернули інтерес до Маркса. Книжки як Капітал у 21 столітті Пікетті посилаються на нього. Марксизм стає академічним інструментом. Університети вивчають його для соціології. Майбутнє в гібридних теоріях. Марксизм поєднують з психоаналізом як Жижек. Він аналізує поп-культуру. Люди бачать ідеологію в фільмах. Марксизм надихає на креативний опір [23].

Перспективи розвитку марксистських ідей в XXI столітті виглядають обнадійливими через нові виклики. Кліматична криза робить марксизм

релевантним для еко-соціалізму. Люди пропонують колективний контроль над ресурсами. Марксизм адаптується до AI через теорію праці. Роботи замінюють людей, але створюють нові конфлікти. Мислителі пишуть про універсальний базовий дохід як перехід. Глобалізація робить марксизм інтернаціональним. Рухи як World Social Forum цитують Маркса для альтернативи. Китай розвиває марксизм з китайськими характеристиками. Вони застосовують його до економіки. Перспективи включають цифровий соціалізм [8].

Платформи можуть стати спільними. Люди борються проти Facebook за дані. Марксизм надихає на кооперативи в tech. Майбутнє бачать в посткапіталізмі. Маркс передбачав комунізм як вільний розвиток. Сучасні ідеї додають демократію і екологію. Марксизм живе в рухах за справедливість. Він пояснює нерівність в світі. Люди продовжують читати Маркса для змін.

Висновки до розділу 3

Сучасна соціально-критична теорія оновлює марксизм через аналіз культури і психології. Горкгаймер започаткував критичну теорію для змін суспільства. Адорно бачив суперечності в масовій культурі. Маркузе критикував репресивне суспільство з фальшивими потребами. Інші мислителі як Габермас додали комунікацію. Критична теорія робить марксизм інструментом для розуміння сучасного контролю. Вона впливає на рухи за свободу. Марксизм стає ширшим для цифрової ери.

Постмарксизм змінює класичний марксизм через постмодернізм. Лаклау і Муфф говорять про гегемонію в культурі. Аналітичний марксизм застосовує логіку до ідей Маркса. Екомарксизм додає природу до аналізу. Жижек поєднує з психоаналізом. Автономісти бачать опір в мережах. Ці інтерпретації роблять марксизм гнучким. Він пояснює глобальні проблеми без жорстких революцій. Марксизм живе в академічних дебатах.

Марксизм надихає сучасні соціальні рухи проти нерівності. Осциру Wall Street використовує ідеї про класи. Екологічні протести бачать капіталізм як причину криз. Феміністські рухи додають гендер до експлуатації. Перспективи в столітті включають цифровий соціалізм. Марксизм адаптується до AI і глобалізації. Рухи борються за справедливість через марксистський аналіз. Ідеї Маркса залишаються релевантними для майбутніх змін.

ВИСНОВКИ

Марксизм з'явився в середині дев'ятнадцятого століття як потужна теорія, яка пояснювала проблеми капіталізму через призму економіки і класової боротьби. Карл Маркс і Фрідріх Енгельс жили в часи промислової революції, коли фабрики росли як гриби після дощу, а робітники працювали по шістнадцять годин за копійки. Вони бачили, як машини заміняли людей, а міста заповнювалися бідними з сіл. Маркс вивчав звіти про фабрики в Англії, де діти гинули від аварій, а дорослі хворіли від пилу. Його матеріалізм казав, що економіка визначає все: від політики до релігії. Діалектика пояснювала зміни через конфлікти, як теза і антитеза ведуть до синтезу.

У Капіталі Маркс показав, як праця створює вартість, а капіталісти забирають надвартість. Це експлуатація, яка веде до криз перевиробництва. Політичні ідеї вимагали революції, де пролетаріат повалить буржуазію і створить соціалізм без класів. Марксизм став наукою про історію, де етапи як рабство чи феодалізм змінюються через суперечності. Без марксизму не зрозуміти, чому суспільства розвиваються. Він надихнув робітників на страйки і профспілки. Енгельс доповнював Маркса ідеями про сім'ю і державу. Марксизм пояснював імперіалізм як грабіж колоній для ресурсів. Його теорія падіння прибутку передбачала монополії і війни. Марксизм став основою для соціології і економіки. Багато вчених вивчають його досі. Він показав, що люди можуть змінити світ через розуміння законів суспільства. Марксизм не мрія, а аналіз фактів з фабрик і криз. Його вплив видно в реформах як скорочення робочого дня. Марксизм дав надію бідним на краще життя.

У двадцятому столітті марксизм перетворився з теорії на практику в багатьох країнах через революції і адаптації. Володимир Ленін адаптував його для Росії, де не було сильного пролетаріату, а селяни становили більшість. Він створив партію як авангард і захопив владу в 1917 році. Ленін писав про імперіалізм як стадію капіталізму з монополіями і війнами. Його нова економічна політика дозволила ринок тимчасово для відновлення. Лев Троцький

говорив про постійну революцію, де зміни поширюються глобально без зупинки. Він критикував Сталіна за соціалізм в одній країні. Мао Цзедун в Китаї зробив акцент на селянах і партизанській війні. Культурна революція боролася з бюрократією через маси. У Радянському Союзі Сталін будував фабрики швидко, але з колективізацією і голодом. Соціальні зміни дали освіту і медицину всім, жінки працювали нарівні. Але політичні репресії вбивали мільйони.

У Кубі Фідель Кастро поєднав марксизм з націоналізмом проти США. Рухи в Африці і Азії використовували марксизм для незалежності. Критика показувала, що прогнози про революцію не збулися в Європі. Франкфуртська школа додала культуру і психологію до аналізу. Марксизм став інструментом для антифашизму. Практика спотворила ідеї через владу, але дала уроки про рівність. Марксизм вплинув на холодну війну і соціал-демократію. Він пояснював кризи як 1929 рік. Багато країн пробували соціалізм з плануванням. Марксизм еволюціонував через дебати з лібералами. Його ідеї живуть в критиці неолібералізму.

У двадцять першому столітті марксизм залишається актуальним через глобальні кризи і рухи. Соціально-критична теорія як у Адорно аналізує масову культуру як контроль. Маркузе говорив про фальшиві потреби в споживацтві. Постмарксизм Лаклау додає ідентичності до класової боротьби. Аналітичний марксизм робить теорію точною з математикою. Екомарксизм пояснює кліматичні зміни як продукт капіталізму. Рухи як Оссиру борються з нерівністю через марксистські ідеї. Феміністки додають гендер до експлуатації. Перспективи бачать марксизм в цифровій ері з AI і мережами. Люди аналізують гігаекономіку як нову експлуатацію. Марксизм надихає на зелені альтернативи. Він впливає на дебати про базовий дохід. Сучасні мислителі як Жижек поєднують з психоаналізом для культури. Марксизм адаптується до глобалізації без кордонів. Рухи проти расизму використовують його для інтерсекції. Марксизм дає інструменти для розуміння криз як пандемія. Він залишається надією на справедливий світ без експлуатації. Багато книг цитують Маркса для аналізу сучасності. Марксизм не помер, а розвивається далі.

Досліджена еволюція марксизму дозволяє зробити кілька узагальнюючих висновків. По-перше, марксизм виявився надзвичайно гнучкою і живучою теоретичною системою. Попри численні спроби оголосити його “застарілим” або “спростованим” - після провалу радянського проекту, після кризи 1989 року - він щоразу повертається у суспільний і академічний дискурс. Це пояснюється не ідеологічною завзятістю його прихильників, а тим, що проблеми, які Маркс поставив у середині ХІХ століття - проблеми нерівності, відчуження, криз надвиробництва, товарного фетишизму, владного панування - нікуди не зникли. Вони відтворюються на кожному новому витку розвитку капіталізму, набуваючи нових форм.

По-друге, еволюція марксизму наочно демонструє, що між теорією і практикою ніколи не існує прямого і простого зв'язку. Практичне застосування марксизму в ХХ столітті - в СРСР, Китаї, Кубі, В'єтнамі - дало результати, часто різке відмінні від того, що передбачала теорія. Ленін, Сталін, Мао - кожен з них вважав себе вірним послідовником Маркса і водночас суттєво видозмінював його теорію, пристосовуючи до конкретних умов і власних владних інтересів. Це застерігає від спрощеного “прикладення” теорій до практики і підкреслює значення критичного мислення, яке не зупиняється перед жодним авторитетом - у тому числі перед авторитетом самого Маркса.

По-третє, найбільш плідним напрямом розвитку марксистської традиції виявилася критична теорія - підхід, який відмовився від механічного застосування марксизму як готової доктрини і зберіг від нього найголовніше: метод іманентної критики, тобто критики дійсності з позицій тих можливостей, які закладені в самій цій дійсності, але систематично пригнічуються. Франкфуртська школа показала, що відчуження - головний марксівський діагноз капіталістичного суспільства - не зникає зі зростанням добробуту. Воно поглиблюється, охоплюючи нові сфери: споживання, культуру, дозвілля, комунікацію, і нарешті - у цифрову епоху - саме суб'єктивне “Я” людини, перетворюючи особисту ідентичність на брендований продукт для соціальних мереж.

Таким чином, еволюція марксизму - від Сен-Сімона і Фур'є до Маркса, від Леніна до Франкфуртської школи, від Грамші до Габермаса і Хоннета - є яскравим прикладом того, як велика ідея переживає свою першу, "класичну" форму і знаходить нові втілення в кожному нову епоху. Марксизм не є монолітом і ніколи ним не був: це широка і суперечлива інтелектуальна традиція, всередині якої завжди велися гострі дискусії. Але саме ця внутрішня суперечність, ця здатність до самокритики і оновлення, і є запорукою його тривалої актуальності. В умовах глобальних криз - екологічної, економічної, демократичної, що позначають початок ХХІ століття, питання про альтернативи існуючому порядку набуває особливої гостроти. І саме тут марксистська традиція - з її наполяганням на тому, що суспільство можна і потрібно змінювати - залишається незамінним інтелектуальним ресурсом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

в

с 2. Адорно Т. Теорія естетики / пер. з нім. П. Таращук. Київ : Основи, 2002. 518 с.

р 3. Андрущенко В., Губернський Л., Михальченко М. Культура. Ідеологія. Особистість: Методолого-світоглядний аналіз. Київ : Знання України, 2002. 578 с.

с 4. Бабич Д. В. Основні напрями протестів молодіжного руху 60-х років ХХ століття в Сполучених Штатах Америки. Юридичний вісник. 2021. № 2. С. 30–37.

и 5. Бабкіна О. В. Нова філософія політики в множинності сучасного світу. Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. 2011. № 6. С. 5–11.

6. Барчій І. М., Шафраньош О. І. Криза контркультури в США в другій половині ХХ століття. Грані. 2014. № 7. С. 77–82.

а 7. Бурковський П. Проблема визначення влади у ХХ столітті. Реконструкція відносин панування у критичних концепціях А. Грамші і Франкфуртської школи. Людина і політика. 2003. № 1. С. 70–83.

м 8. Васильчук Є. О. Політичний радикалізм сучасних молодіжних субкультур. Черкаси : Видавництво Чабаненко Ю. А., 2012. 264 с.

р 9. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму / пер. з нім. О. Шогорілий. Київ : Наш Формат, 2018. 216 с.

к 10. Вегеш І. М. Людина і концепт масового суспільства у політичній філософії Е. Фромма. Регіональні студії. 2018. № 12. С. 53–56.

вгеш І. Теорія «Одномірної людини» Герберта Маркузе. URL: [https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/33133/1/Теорія](https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/33133/1/Теорія%20одномірної%20людини%20Герберта%20Маркузе.pdf) одномірної людини Герберта Маркузе.pdf (дата звернення: 29.11.2025).

к 12. Вегеш М. М. Політологія : підручник. 3-тє вид., перероб. і допов. Київ : Знання, 2008. 556 с.

й

п

с

13. Вітер І. І. Великі географічні відкриття та їх вплив на економічний розвиток країн європейської цивілізації. Наукове мислення : зб. ст. учасників двадцять восьмої Всеукр. практ.-пізнав. інтернет-конф. «Наукова думка сучасності і майбутнього» (25 березня – 4 квітня 2019 р.). С. 34–45. URL: <https://naukam.triada.in.ua/index.php/konferentsiji/59-dvadtstat-vosmavseukrajinska-praktichno-piznavalna-internet-konferentsiya/733-veliki-geografichnividkrittia-ta-jikh-vpliv-na-ekonomichnij-rozvitok-krajin-evropejskoji-tsvilizatsiji> (дата звернення: 29.11.2025).
14. Волянюк О. Я. Суспільна пам'ять і політика: мистецтво можливого : монографія / за ред. О. Я. Волянюк. Київ : Пріоритети, 2013. 169 с.
15. Демура О. О. Аналіз тоталітарної свідомості в соціально-критичній теорії Франкфуртської школи. Грані. 2014. № 11. С. 106–112.
16. Добросердов А. Р. Розвиток ліберальних правових ідей у ХІХ–ХХ ст.. Правничий часопис Донецького національного університету імені Василя Стуса. 2023. № 2. С. 22–30. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/prchd_2023_2_5 (дата звернення: 29.11.2025).
17. Ільчук Л. П. Психоаналітична модель художньої творчості: досвід теоретичних модифікацій : автореф. дис.... канд. філос. наук : 09.00.08. Київ, 2011. 15 с.
18. Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях : монографія / за заг. ред. А. Карася. Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. 520 с.
19. Картунов О. В. Минуле і сучасне західного імперіалізму: політологічний аналіз. Політичні науки та методика викладання соціальнополітичних дисциплін. Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. 2012. № 8. С. 5–14.
20. Кін Дж. Громадянське суспільство: Старі образи, нове бачення. Київ : К.І.С., 2000. 278 с.
21. Кірюхін Д. І. Вступ до філософії релігії Гегеля. Філософія як спекулятивна теологія / за заг. ред. Д. І. Кірюхіна. Київ : ПАРАПАН, 2009. 204 с.

22. Козакевич І. О. Основні риси високо розвинутого індустріального суспільства: критичний аналіз твору Герберта Маркузе «Одновимірна людина». Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. 2021. № 22. С. 43–49.

23. Козакевич І. О. Проблеми співвідношення політики і моралі у працях представників Франкфуртської школи. Наукові праці МАУП. Політичні науки. 2015. № 45. С. 76–82.

24. Козакевич І. О. Франкфуртська школа критичної теорії та її вплив на розвиток світової політико-філософської думки : дис.... канд. політ. наук : 23.00.01. Київ, 2017. 228 с.

25. Козакевич І. О. Франкфуртська школа та її роль у розвитку філософсько-політичної думки першої половини ХХ ст.. Політологічний вісник. 2011. № 57. С. 24–33.

26. Козинець О., Пророченко В. Становлення та розвиток теорії поділу влади в історії світової політико-правової думки. Підприємництво, господарство і право. 2020. № 1. С. 165–169.

27. Корнієнко Г. П. Обґрунтування прав людини: від класичного до сучасного лібералізму. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер. : Юриспруденція. 2019. № 37. С. 18–21.

28. Короткий оксфордський політичний словник / пер. з англ. ; за ред. І. Макліна, А. Макмілана. Київ : Основи, 2005. 789 с.

29. Костюк В. І. Поетика фрагменту і художня цілісність твору : автореф. дис.... канд. філол. наук : 10.01.06. Київ, 2000. 17 с.

30. Лок Д. Два трактати про правління / пер. з англ. П. Содомора. Київ : Наш Формат, 2020. 312 с.

31. Алярчук В. Змагання партійних ідеологів на тлі європейської ретроспективи.

32. Маркузе Г. Структура інстинктів і суспільство (Ерос і цивілізація): Філософське дослідження вчення Зигмунда Фрейда. Київ : Ніка-Центр, 2019. 248 с.

33. Матвієнко І. С. «Здорове суспільство» та місце людини в ньому (Е. Фромм). Гілея: науковий вісник. 2016. № 87. С. 278–280.

34. Михальчук Н. І. Мала проза Володимира Винниченка: від метафізичного до естетичного : автореф. дис.... канд. філол. наук : 10.01.01. Київ, 2005. 22 с.

35. Николаєнко В. Л., Ніколаєнко Л. Г., Яковенко Ю. І. Суперечності в обґрунтуванні Толкоттом Парсонсом функціоналістського стилю соціологічного мислення. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи. 2019. Вип. 42. С. 7–19. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhISD_2019_42_3 (дата звернення: 29.11.2025).

36. Остапенко М. А. Політичний плюралізм: нестабільність демократії та пошуки соціальної рівноваги : монографія. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2013. 350 с.

оліщук О. С. Демаркація проблемного поля влади в теоретичних висновках Г. Маркузе. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/46587274.pdf> (дата звернення:

38. Постол О. Посткласичні ідеологічні трансформації : монографія. Київ : ВЦ «Академія», 2015. 288 с.

39. Рюс Ж. На околицях марксизму: Франкфуртська школа. Поступ сучасних ідей. Панорама новітньої науки / пер. з фр. В. Шовкун. Київ : Основи, 1998. 669 с.

кальська Д. М. Філософський дискурс неомарксизму: творчість раннього Д. Л

у 41. Соловйова А. С. Історія становлення та теоретична спадщина Франкфуртської школи (1930-1960 рр.). Гілей. 2009. № 22. С. 415–421.

а 42. Сучасна зарубіжна соціальна філософія : хрестоматія / за заг. ред. В. Яляха. Київ : Либідь, 1996. 384 с.

а 43. Терещенко Ю. Д. Політична онтологія Г. В. Ф. Гегеля: проект та джерела. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. 2017. № 57. С. 20–29.

44. Токарева В. І. Вождь і маса. Соціологія натовпу від Г. Лебона до Е. Канетті : автореф. дис.... канд. соціол. наук : 22.00.01. Київ, 1999. 18 с.

45. Усов Д. В. Філософія свободи Томаса Гоббса: засадничі складові та новітні контексти. Філософський альманах. 2021. Вип. 2 (174). Т. 1. С. 81–94.

46. Філософські компетентності науковця : посібник для аспірантів / за заг. ред. М. М. Кисельова, М. І. Бойченка, В. В. Кізіми. Київ : ЦГО НАН України, 2019. 568 с.

47. Фромм Е. Втеча від свободи. Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2018. 288 с.

48. Шафраньош О. І. «Нові ліві» в контексті контркультури у США в 60-х роках ХХ ст.. Науковий вісник Ужгородського національного університету. 2018. № 4. С. 58–64.

49. Шафраньош О. І. Криза в середовищі контркультури в США на початку 70-х років ХХ століття. Регіональні студії. 2018. № 2. С. 152–156.

евчук Є. Представники неомарксистів і їхній вплив на західну цивілізацію. Дзвін з

51. Шипунов Г. В. Неомарксизм та ідейно-інституційна еволюція лівого політичного руху. Вісник Львівського університету. 2018. № 19. С. 194–203.

а 52. Шипунов Г. В. Принципи концептуалізації ідейно-інституційної еволюції лівих політичних партій : дис.... докт. політ. наук : 23.00.01. Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2018. 542 с.

м 53. Яцишин М. М. Політико-правові погляди Томаса Гоббса та Джона Локка на державну владу. Історико-правовий часопис. 2022. № 1 (18). С. 20. URL: <http://www.istoriapravo.org.ua/index.php/chasopys/article/view/97/92> (дата звернення: 29.11.2025).

(дата звернення: 29.11.2025).

(дата звернення: 29.11.2025).

(дата звернення: 29.11.2025).

arcuse H. Contributions to a Phenomenology of Historical Materialism. Telos. 1969.

Fall. P. 3–34. URL: <http://journal.telospress.com/content/1969/4/3.full.pdf+html> (дата звернення: 29.11.2025).

59. Marcuse P. Herbert Marcuse's «identity». Marcuse H. A Critical Reader / eds. J. Abromeit, W. Mark Cobb. New York : Routledge, 2004. P. 249–252.

(дата звернення: 29.11.2025).